

1. Ce este intelighenția?

Deși realitatea nu este tipic rusească, s-a conturat cel mai bine în Rusia secolului al XIX-lea, cuprinzând nu numai „categoriile socio-economice, nu desemnează doar oamenii care și-au terminat studiile superioare sau practică o profesie intelectuală, ci are o conotație de natură ideologică”¹. Numele de *intellighenția* a început să se folosească mai ales în literatură și presă, începând cu anii 1860, în timp ce, din punct de vedere social, termenul care desemna oficial categoria socială era de *raznociņi* sau persoanele care aveau profesii liberale, nepunând accent pe gradul de educație al reprezentanților ei. Acești oameni de condiții și ranguri diverse, în general provenind din mediul urban (dar originari fiind din provincie) erau mic-burghezi, negustori, artiști care, după terminarea studiilor, nu doreau să intre în administrație, aveau un statut indefinit, cel mai adesea devenind profesori sau preceptori; cei mai dotați, ajungeau chiar ziariști sau literați.

O definiție potrivită o dă Nikolai Berdiaev, în *Istoki i smysl russkogo kommunizma*: „Intelighenția a fost la noi o grupare ideologică, nu profesională și economică, formată din clase sociale diferite, mai întâi preponderent dintr-o parte mai cultă a aristocrației, mai târziu din fiii de preoți și de diaconi, din funcționari mărunți, din târgoveți și, după eliberare, din țărani. Tocmai aceasta este *raznoccinnaiia intellighenția*, unită exclusiv prin idei, mai ales prin idei cu un caracter social”². Categoria a apărut din cauza discrepanței între statutul social și funcția socială pe care o promovase statul rus în relația cu societatea. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, structura socială a Rusiei ieșea din limitele categoriilor definite de statul bazat pe funcții. Foarte frecvent se putea vedea, mai ales în oraș, că statutul contribuabilului nu avea legătură cu funcția lui economică, educația și cultura îi plasa pe orașeni într-o anumită categorie socială ce aduna la un loc oameni cu diferite ranguri (*raznociņi*). Încercările mai multor suverani de a crea o stare a treia, în care aceștia să-și găsească locul, au eșuat³. În acest context, din punct de vedere juridic cei ce nu aparțineau nobilimii ereditare sau care nu aveau măcar grad de noblețe personală, negustorilor sau burgheziei, țăranilor sau clerului, fuseseră incluși în această categorie socială.

Nikolai Vranghel, pe care l-am citat adesea pentru opiniile sale atât de pătrunzătoare, realizează un scurt istoric al apariției acestei categorii sociale extrem de active și importante în secolul al XIX-lea și care, într-un anumit fel, prin promovarea mișcărilor de idei de stânga și radicale, a stat la originea revoluției ruse:

Progresul nu se înfăptuiește prin ucuz imperial, nici în funcție de bunele intenții ale unui geniu ori de fantezia vreunui farsor. Progresul ia naștere din nevoile și năzuințele națiunii înseși, ale societății considerate ca întreg. Evoluția către mai bine este rezultatul unei lupte aproape neobservate, mai rar violentă, între privilegiați și defavorizați. Acolo unde această luptă nu are loc, progresul nu este posibil.
În Europa, conflictul dintre feudali și țărani a făcut să apară starea a treia: burghezia. Iar burghezia a devenit principala pârghie a progresului.

¹ Geoffrey Hosking, *Rusia – popor și imperiu. 1552-1917*, Ed. Polirom, Iași, 2001, p.189.

² Nikolai Berdiaev, în vol. *Duhovnye osnovy russkoj revoljucii*, Moscova, 2006.

³ Hosking, *op.cit.*, p.189.

În Rusia, înainte de Alexandru al II-lea, burghezia nu exista. Doar o clasă privilegiată, nobilimea, și oameni de rând, iobagi sau dezrobiți. Între ei nimic. Nobilimea se bucura deja de privilegiile de care avea nevoie, așa că nu-și dorea mai mult. Plecată de sub jugul absolutismului, ea cerșea favoruri, dar nu căuta să obțină drepturi politice. Soarta celor – puțini la număr – care o făcuseră îi învățase minte pe toți să stea la locul lor. (...)

După dezrobirea iobagilor a apărut starea a treia și a început o nouă eră.

Starea a treia era „intelligenția”, după cum își spunea ea însăși. Sub multe aspecte, era diferită de burghezia europeană. În țările apusene, burghezia avea deja o cultură cu tradiție, avusese timp să se formeze și era matură, pregătită să-și îndeplinească rolul pe care i-l rezervase istoria. La noi, intelligenția nu era decât produsul unor năzuințe nelămurite care, în decursul secolelor, nu ajunseseră să prindă formă. Burghezia avea un țel precis, intelligenția nu. Ea tindea spre altceva, dar spre ce? Nici ea nu-și dădea prea bine seama.

Mai puțin matură, nechibzuită, dar plină de înflăcărare, ca tot ce este tânăr, nerăbdătoare să aibă un cuvânt de spus, ea s-a aruncat în vârtoarea lucrurilor și chiar de la început a luat-o pe un drum greșit. În loc să fie de partea lui Alexandru al II-lea, marele reformator, ea i s-a pus împotrivă. Și, în loc să fie pârghia progresului, cum își dorea și trebuia în mod normal să fie, a devenit o frână în calea acestuia.

După campania din Crimeea, așa cum se întâmplă întotdeauna după un război dezastruos, societatea rusă era ostilă guvernului, chiar dacă doar în cuget. Cea mai mare parte a nobilimii nu-i putea ierta împăratului desființarea șerbiei; foștii iobagi erau și ei nemulțumiți. Ei speraseră să dobândească toate pământurile din proprietatea moșierilor, dar nu li se dăduse decât o mică parte din acestea. Iar dacă sub Nicolae I, tiranul, jugul era îndurat fără crâcnire, sub urmașul său, omenos și cu vederi largi, tot ce făcea și ce spunea el era considerat dăunător. Intelligenția s-a situat în fruntea acestei opoziții.

Și Alexandru al II-lea, găsim doar spini în calea sa, s-a oprit la jumătatea drumului; i s-a făcut și lui silă de opera sa și a ajuns nu doar să se îndoiască de ea, ci, mult mai rău, să o strice. Apoi, hăituit ca o fiară sălbatică, îngrozit de neconținutele atentate, a încredințat puterea efectivă unor oameni care au abuzat de ea și a rămas doar umbra unui suveran⁴.

S-a afirmat că, pentru angajații statului ce lucrau pentru zemstvă, municipalitate, curte de justiție, universitate ș.a.m.d., lipsiți de posibilitatea de a se organiza în asociații profesionale, termenul de *intelligenția* le oferea un mod de a se defini și de a le spori respectul față de sine. „Neavând trăsături instituționale distincte, acești oameni se autodefineau – în termeni morali și, tot mai mult, ideologici – ca fiind aceia care sunt educați, inteligenți (în sensul obișnuit al cuvântului), independenți și combativi, clarvăzători, altruști și dedicați unei cauze”⁵. Ceea ce a făcut ca intelectualitatea și funcționarii din această categorie să aibă o imagine aparte în ansamblul confrăților europeni a fost tocmai cauza căreia îi erau dedicați, devenită națională și făcând astfel parte din mitul național. „Un intelligent era un om critic față de regimul existent, preocupat de condiția societății și în special de decalajul ce separa elita (inclusiv pe el însuși) de masa poporului. Un intelligent era un om angajat în eliminarea acestui decalaj prin ridicarea poporului la nivelul unei existențe omenești și cultivate”⁶.

Ca o notă generală, pe la sfârșitul secolului al XIX-lea intelligenția era purtătoarea unei concepții radicale sau socialiste, deși debutase, la început, cu una mai conservatoare sau chiar liberală.

⁴ Nikolai Vranghel, *Memorii. 1847-1920*, traducere de Mihaela Cernăuți, Ed. Fides, Iași, 2001, p.70-72.

⁵ Hosking, *op.cit.*, p.189-190.

⁶ *Idem*, p.190.

Principala sarcină a ei era de a reface țăsătura etnică și destrămată a Rusiei, de a reconcilia elita cu poporul și de a crea astfel o nouă societate, mai umană, mai autentic rusească. Prin ideile, de cele mai multe ori utopice, de creare a unui stat bazat pe principii democratice și naționale, lupta de idei a reprezentanților intelligenței se apropiau de decembriști. Și ei încercaseră, printr-o reformă de sus în jos, să creeze instituții de cultură, filantropie și relații sociale care puteau extinde mai apoi în jos, asupra masei poporului, o serie întreagă de binefaceri. Încă de la mișcarea decembristă, trebuie remarcat faptul că reformele sociale dorite nu aveau în vedere și reformele politice: de fiecare dată era avută în vedere o alianță cu autocrația, nu nesupunerea față de ea sau înlocuirea regimului. În același timp, a sluji necondiționat un asemenea stat, a face parte din administrația publică nu mai era acum, pentru tinerii intelectuali, un deziderat. Boris Cicerin, student, în 1840, la Universitatea din Moscova, se făcea exponentul unui curent de opinie foarte răspândit printre tineri:

Cum puteam să fiu atras de serviciul de stat, în condițiile politice de atunci? Să devin instrumentul direct al unui guvern care înăbușea sălbatic orice gândire sau orice iluminare și pe care, din acest motiv, îl uram din tot sufletul, să urc pe scara demnităților târându-mă ca un netrebnic, lingușindu-mi superiorii, fără a-mi exprima vreodată convingerile și să fac adesea ceea ce mi se părea un mare rău – iată perspectiva pe care mi-o oferea administrația civilă⁷.

Ca o concluzie, în pofida unei varietăți de teorii și acțiuni concrete întreprinse de intelligența rusă, ea nu a avut de fapt acel rol important pe care îl visa pentru sine. O caracterizare pertinentă a ei o face istoricul Geoffrey Hosking:

Interacțiunea dintre inteligenție și popor, atunci când s-a produs, a avut loc cu întârziere, pe scară mică și în condiții de mare presiune. Intelligența își formase deja personalitatea colectivă într-un mod în care vicia contactul cu poporul. Membrii ei se caracterizau printr-un gnosticism arogant, prin idolatrizarea dogmatică și intransigentă a adevărilor manifeste, printr-o perspectivă asupra organizațiilor, bazată pe principiul manipulării, prin subestimarea cu efect coroziv a legii și proprietății și printr-o atitudine condescendentă față de mase, combinată în mod paradoxal cu mari exigențe față de ele⁸.

1. Cercuri și societăți secrete

Cu deosebire după războiul antinapoleonian din 1812 atmosfera în societate începuse să fiarbă. Toată lumea dorea schimbare, schimbare din temelii, abolirea iobăgiei, o constituție pentru țară, libertăți cetățenești. Modalitățile prin care puteau făcute schimburi de opinii produse de curentele de idei la modă erau cercurile sau chiar societățile secrete, din cauza cenzurii care își intensifica treptat acțiunile. În mediile ofițerești și în lojele masonice din orașele importante atmosfera a început să fiarbă, mai ales când se dovedise, după războiul cu Napoleon, că Rusia nu o va apuca pe calea reformelor, nici politice, nici sociale. Împăratul se dovedea pasionat numai de așezările militare (societatea putea fi regenerată prin organizarea țăranilor în sistem militar, spunea

⁷ *Ibidem*, p.191.

⁸ *Ibidem*, p.203.

el) și de evanghelismul religios. Soarta țăranilor nu era deloc îmbunătățită, și nici constituție pentru ruși nu se întrededa.

2.1. Societățile secrete

După modelul masonic, tinerii nobili cu vederi revoluționare au început să înființeze societăți secrete în care se elaborau planuri de restructurare a Rusiei, dorită a fi mai civilizată și mai umană⁹. Cum nu erau șanse ca o schimbare de optică să se producă prin convingerea autentică a suveranului, unii dintre revoluționari aveau în vedere chiar înlăturarea de la putere a împăratului. Același model masonic era urmărit și în organizarea societăților secrete: membrii erau aleși cu grijă, pe baza calităților lor morale, novicele trebuia să treacă prin mai multe grade de inițiere, prin dezvoltarea relațiilor personale se încerca accesul la posturile oficiale, de unde se putea acționa în interesul societății¹⁰. În afară de aspectul politic, conspirativ, unele societăți, cum era cazul, de exemplu, al Uniunii Bunăstării, desfășurau și o activitate publică, destinată promovării culturii și faptelor bune. Fiecare membru al societății trebuia să-și pună în practică calitățile civice, prin alegerea unei ramuri de activitate socială – filantropie, educație, justiție sau economie –, apoi să se dedice promovării în cadrul ei a scopurilor Uniunii, prin exemplu personal, activități practice, pledoarie scrisă sau orală și denunțarea abuzurilor oficiale. Filantropia presupunea înființarea de spitale, orfeline, adăposturi pentru veteranii de război ș.a. și implicarea în conducerea lor¹¹. Neimplicarea însă, în rândurile lor, a oamenilor simpli pentru care, în fapt, se și luptau, cum era cazul soldaților, de exemplu (dată fiind prezența masivă a ofițerilor în aceste societăți) a fost, fără îndoială, una dintre cauzele eșecului acestor societăți secrete.

La modă și în Europa la începutul secolului al XIX-lea, organizațiile național-politice care aveau ca scop mișcarea de eliberare națională, intitulate cercuri, erau de mai multe feluri: cele de tip german (societatea național-patriotică „Tugendbund”, înființată în 1808 pentru lupta împotriva jugului napoleonic) și asociații conspirative de genul carbonarilor italieni și a „Eteriei” grecești¹², care aveau ca scop o revoluție național-politică, precum și elaborarea unei constituții. Modelul celor din urmă l-au luat și organizațiile ruse, care aveau aceleași obiective. Se pare că primele asemenea cercuri datează în Rusia din anii 1816-1817, fiind înființate de ofițeri de gardă.

2.2. Decembriștii

Una dintre cele mai importante societăți secrete din această perioadă a fost Uniunea Salvării (*Soiuz spasenia*, a activat până în 1817), numită mai târziu Uniunea Bunăstării (*Soiuz blagodenstvia*, până în 1821) apoi Societatea fiilor adevărați și loiali ai patriei, ai căror reprezentanți au fost cunoscuți sub numele de „decembriști”, de la revolta din decembrie 1825. Trebuie spus că din societate făceau de asemenea parte și membri ai gărzii imperiale, ceea ce ne face să ne gândim că era chiar avută în vedere, ca în trecut, influențarea procesului de succesiune. Cu toate acestea, societatea avea o politică conspirativă, dar pașnică. În ceea ce privește ritualurile, dar și formulele de adresare, amintește foarte mult de lojile masonice care erau destul de răspândite în Rusia acelei perioade.

⁹ *Idem*, p.109.

¹⁰ *Ibidem*, p.130.

¹¹ *Ibidem*, p.131.

¹² S.G. Pușkariov, *Rossija v XIX veke*, New York, 1956, p.115.

Grupul a fost extrem de popular mai ales la Petersburg (unde, în anii 1818-1819 ajunsese deja la 200 de membri) și la Moscova, dar și la Tulcin, în sud, unde, sub conducerea lui P.I. Pestel, se formase o altă filială puternică. Un moment de cotitură a fost anul 1820, când societatea aproape că s-a destrămat, mulți dintre membri părăsind-o din cauza divergențelor dintre liderii ei. Aceste divergențe au dus, în cele din urmă, și la atenția deosebită de care membrii ei au început să se bucure din partea serviciilor de securitate; în 1821 șeful statului major al trupelor de gardă Dibici a intrat în posesia unei delațiuni referitoare la societatea secretă, în care se afla inclusiv o listă lungă a membrilor ei; din fericire pentru revoluționari, raportul lui Dibici, prezentat împăratului Alexandru I, nu a fost luat în considerare¹³.

De la un scop concret pe care, inițial, l-a avut societatea – „opozitie față de germanii din serviciul de stat rusesc” – a ajuns să se intereseze în general de bunăstarea Rusiei. Elementele concrete care puteau aduce incontestabil această bunăstare erau, în viziunea membrilor societății, abolirea iobăgiei și transformarea autocrației într-o monarhie constituțională. Dezideratele nu erau o noutate. După cum se știe mulți oameni politici, chiar și împărați, doreau atingerea acestora, dar le-a lipsit, de fiecare dată, hotărârea de a duce la bun sfârșit aceste planuri. Cel care a „excelat” în această privință a fost chiar Alexandru I, în domnia căroră se puseseră, inițial, mari speranțe.

Pentru a crea o diversiune autorităților care i-ar fi supravegheat, în ianuarie 1821, la congresul societății, întrunit la Moscova, s-a luat decizia dizolvării Uniunii (unii spun că divergențele sunt cele care au dus la scindare). După aceea au fost create noi societăți secrete, de data aceasta având un caracter pronunțat revoluționar și politic. Cea mai mare parte a membrilor de la Tulcin, sub conducerea lui P.I. Pestel, nu au acceptat lichidarea, continuând să funcționeze sub numele de Societatea de sud (*Iujnoe obșcestvo*). În afară de Pestel, membri marcanți, cooptați în conducere, au mai fost generalul prinț S.G. Volkonski, colonelul în rezervă V. Davîdov, locotenent-colonelul Serghei Muraviov-Apostol și M. Bestujev-Riumin. Peste un an, după modelul Societății din sud, a apărut și cea din nord (*Severnoe obșcestvo*), condusă de căpitanul de gardă Nikita Muraviov. Alți membri importanți ai Societății din nord, consolidate din 1823, au mai fost: colonelul prinț S. Trubețkoi, locotenentul prinț E. Obolenski; din 1824 i s-a alăturat și poetul K.F. Rîleev.

Ca o concluzie, așa cum s-a mai întâmplat în istoria Rusiei, divergențele de opinii între membrii ei au dus la fărâmițarea mișcării și, în felul acesta, la slăbirea influenței și eficienței acesteia. Uniunea Salvării era, așa cum am văzut, o societate accentuat naționalistă, care dorea slăbirea influenței străinilor în stat. Unii membri însă, cum era Pavel Pestel, aghiotant al comandantului suprem al armatei ruse, avea o opinie mai degrabă iacobină, care își dorea un stat unitar, fără diviziuni etnice; alții vedeau Rusia ca un stat federal, condus de o monarhie constituțională. Unii doreau obținerea obiectivelor printr-un mod radical de preluare a puterii, urmat de un regim dictatorial de tranziție, alții vedeau aplicarea unei strategii treptate și moderate, cu un accent pus pe educație și influență, nu pe forță ș.a.m.d.¹⁴. Mult mai puternică, animată de planurile radicale ale lui Pestel, Societatea Sudică elaborase chiar un proiect de reformare a Rusiei, intitulat *Russkaia pravda* (Dreptatea rusă), cu trimitere explicită la codul de legi elaborat de cnezul cel înțelept Iaroslav, din secolul al XI-lea. Conform lui Pestel, guvernul, bazat pe

¹³ *Idem*, p.116.

¹⁴ Hosking, *op.cit.*, p.131.

supunerea totală a supușilor, avea datoria de a promova bunăstarea acestora. Pentru a îndrepta situația, trebuia transformat total sistemul de guvernământ și elaborat un sistem de legi total nou¹⁵. Ceea ce era inedit față de alte societăți secrete, de data aceasta era prevăzută abolirea iobăgiei și a tuturor ierarhiilor sociale. Toți cetățenii trebuia să fie egali și să fie reprezentați în *narodnoe vece*, adunarea populară legislativă, garantându-li-se proprietăți particulare, inclusiv pământ. De partea cealaltă, proiectul lui Nikita Muraviov, pentru Societatea nordică, avea la bază principiul federalismului: Rusia era împărțită în treisprezece state, în fiecare dintre ele acționând adunări populare bicamerale, toate subordonate unui divan popular suprem (*narodnoe vece*). La Muraviov, democrația era limitată – posturile publice nu puteau fi obținute de țărani și de o parte dintre orășeni; de asemenea, și el dorea eliminarea iobăgiei, dar fără a le da pământ țăranilor, care, și după eliberare, trebuia să efectueze muncă plătită sau să arendeze pământ pentru a avea din ce trăi¹⁶.

Moartea subită a împăratului Alexandru I (19 noiembrie 1825) a stârnit panică în mijlocul complotiștilor, luați pe nepregătite. Revolta militară intenționată de ei era pentru anul următor, deci încă nu era pregătită; pe de altă parte, momentul depunerii jurământului de către noul monarh nu ar fi trebuit ratat, succesorul putea fi silit în felul acesta să jure că va adopta o constituție democratică. Situația era prielnică și din cauza faptului că erau ezitări în privința numelui viitorului împărat – moștenitorul, Marele Duce Konstantin, aflat la Varșovia, ar fi renunțat la tron, în felul acesta fratele lui mai mic, Marele Duce Nicolae fiind succesorul legal. Nicolae a reușit să afle, până la ceremonia de încoronare, că au loc tulburări în rândurile militarilor din regimentele din capitală, pe care complotiștii încercau să le atragă de partea lor.

Pentru a nu-și pierde credibilitatea, deși bănuiau că întreprinderea lor e lipsită de izbândă din cauza insuficienței organizării și a numărului mic de susținători confirmați, la 14 decembrie 1825 regimentele răsculate au fost adunate în Piața Senatului, declarând, ca un pretext, că îl susțin pe Marele Duce Konstantin, despre care spuneau că ar fi dorit să introducă în Rusia o constituție, însă a fost împiedicat¹⁷.

Interesantă este și poziția împăratului Nicolae I față de această mișcare de protest. Nu dorea să vadă în ea o revoltă a societății care se simțea înăbușită, considerând că este o urmare a unei conspirații europene ce avea ca scop distrugerea legitimității monarhiei și a tuturor principiilor morale și religioase, fiind neliniștit în special de apariția lipsei de loialitate tocmai în rândul nobilimii. Temându-se de un cutremur de mari proporții la nivelul întregii societăți, proaspătul împărat s-a decis să ia măsuri ferme de represiune. Iată ce declara chiar el ulterior:

Am văzut regimentul grenadierilor într-o vraiște deplină, deplasându-se de voie cu steaguri, dar fără ofițeri. Fără să bănuiesc nimic, m-am apropiat de ei, vrând să-i opresc pe oameni și să-i fac să intre la loc în formație, dar când am strigat: „Stai!”, mi-au răspuns: „Suntem de partea lui Constantin!” Le-am arătat Piața Senatului și le-am spus: „În cazul ăsta, pe acolo vă e drumul”. La care tot alaiul a trecut pe lângă mine și printre soldați, alăturându-se pe dată camarazilor lor la fel de prost sfătuiți. Bine că s-a întâmplat așa, căci altminteri s-ar fi făcut vărsare de sânge sub ferestrele palatului, iar soarta noastră ar fi fost mai mult decât îndoielnică...

¹⁵ *Idem*, p.132, 133.

¹⁶ *Ibidem*, p.134.

¹⁷ *Ibidem*, 110.

Pe urmă general-locotenentul Vasilcikov s-a întors spre mine și mi-a spus: „Slăvite, nu avem vreme de pierdut și putem face un singur lucru. Trebuie să folosim mitraliile!” Prevăzusem și eu o asemenea necesitate, dar mărturisesc că, în clipa aceea, nu mi-a venit să hotărâsc așa ceva. Eram pradă terorii. „Vrei să fac să curgă sângele supușilor în prima zi de domnie?”, l-am întrebat pe Vasilcikov. „Tocmai ca să salvați domnia”, mi-a răspuns el. Cuvintele acestea m-au făcut să mă trezesc la realitate. Venindu-mi în fire, mi-am dat seama că aveam de ales: ori vărsam sângele câtorva și salvam aproape sigur totul, ori mă cruțam pe mine și jertfeam fără discuție statul... În clipa aceea, văzând că nu aveam încotro, am ordonat: „Foc!”¹⁸

Ruptura dintre idealurile utopice ale membrilor și realitățile din țară a dus, evident, și la urmările tragice ale revoltei decembriștilor. „Șovăind în mod neclar între imperiu și popor, decembriștii s-au inspirat în mare parte din cultura răspândită de imperiu, dar au fost incapabili să găsească audiență la popor sau la autorități”¹⁹. Au fost arestați și condamnați 120 de participanți, în cea mai mare parte, ofițeri din gardă, 36 dintre ei primind pedeapsa capitală (pentru 31 dintre ei pedeapsa a fost comutată în exil în Siberia, pentru ofițeri, soldații fiind trimiși în armata activă din Caucaz).

Cu acest eșec s-a pus capăt implicării nobililor idealști în politică. După cum spunea istoricul O.V. Kliucevski, de-acum aristocrația devine un instrument în mâinile statului. În timpul lui Nicolae I cea mai mare parte a nobililor se supune noilor directive și îmbracă (unii cu mare plăcere) uniforme de funcționari ai statului, pe care afișează, conform rangului meritat și titlurilor, ordinele și medaliile aferente. După aceea, în timpul domniei lui Nicolae I, după acest cutremur pe care l-a suferit viziunea aristocratică asupra societății civile ruse, nobilii nemulțumiți au format alte alianțe, cu membri din alte clase sociale, în felul acesta apărând *intelligenția*, o pătură socială nouă ce a promovat o nouă viziune asupra națiunii ruse.

2.3. Cercurile postdecembriste

După protestul ofițerilor din decembrie 1825, exprimarea liberă a opiniilor la popota ofițerilor sau în saloanele aristocratice nu mai erau posibile, o dată cu înăsprirea măsurilor de cenzură și supraveghere impuse de poliția secretă a Secției a treia. Pentru tinerii născuți în această perioadă, idealurile și jertfa decembriștilor erau de neuitat. Tocmai în urma acestui cult au apărut multe dintre cercurile în care au fost vehiculate mai târziu idei importante pentru mentalul rus. Când avea 14 ani, Aleksandr Herzen, împreună cu prietenul său, Nikolai Ogariov, de exemplu, au jurat, pe colinele din preajma Moscovei, că-i vor răzbuna pe decembriștii executați nu demult și că le vor continua cauza, chiar cu prețul vieții²⁰.

O nouă posibilitate de întâlnire și mai ales de schimb de opinii pentru tinerii cu vederi revoluționare și liberale o constituiau universitățile, mai precis cercurile studențești în cadrul cărora puteau avea loc discuții libere, neprotocolare, indiferent de originea socială, rangul sau averea participanților, legați între ei prin relații de prietenie totală și loialitate. Se poate spune, într-adevăr, că aceste cercuri, pentru membrii lor, erau în același timp familie, colegiu, biserică și salon monden. Herzen spunea despre activitățile desfășurate de membrii cercului lui Nikolai Ogariov:

¹⁸ Apud Russell Sherman, *Rusia. 1815-1881*, Ed. All, București, 2001, p.40.

¹⁹ Hosking, *op.cit.*, p.136.

²⁰ *Idem*, p.201.

Micul nostru cerc se întâlnea de obicei acasă la un membru sau altul, cel mai adesea la mine. Pe lângă bârfe, glume, mâncare și vin avea loc și un foarte activ și însuflețit schimb de păreri, noutăți și cunoștințe; fiecare dintre noi vorbea despre ceea ce citise sau aflase, discuțiile ne lărgeau orizontul și ceea ce realizase fiecare devenea un bun comun al tuturor. Nu exista fenomen semnificativ în vreun domeniu al cunoașterii, literaturii sau artei pe care unul dintre noi să nu-l observe și să nu-l aducă la cunoștința tuturor²¹.

În mod asemănător descria lucrurile și Turgheniev, în romanul său *Rudin*:

Amintindu-mi acum de toate adunările noastre /studentești/, îmi dau seama că aveau multe părți frumoase, chiar mișcătoare. Ne adunam acolo vreo cinci-șase băieți. Închipuiește-ți... În odaie pâlăia o singură lumânare de seu, sorbeam cu toții un ceai ca vai de lume și ronțaiam câțiva pesmeți uscați... uscați... de parcă ar fi fost de o sută de ani... Dar să ne fi văzut chipurile, să ne fi ascultat spusele... Ochii noștri sunt plini de lumină, obrajii ne ard, ne auzim bătăile inimii și nu contenim să vorbim despre Dumnezeu, despre adevăr, despre viitorul omenirii, despre poezie... (...) Curând zorile fac cerul să pâlească... ne despărțim tulburați, dar plini de voie bună, veseli, cinstiți, cu capul limpede – vin nici că se pomenea pe atunci la noi – cu o umbră plăcută de oboseală în suflet... Îmi amintesc cum colindam străzile pustii... eram stăpânit de o duiosie luminoasă și priveam parcă și stelele cu mai multă încredere, ca și cum le-aș fi simțit mai aproape și mi-ar fi fost mai pe înțeles... Ehei! Frumoase vremuri! Nu vreau să cred că au trecut zadarnic!²²

Convingerile pătimașe ale membrilor lor erau de cele mai multe ori foarte puternice, lucru care se poate vedea mai apoi din lupta de idei susținută care se dădea, în societatea rusă, între adepții unei mișcări culturale sau a alteia. Referindu-se la același cerc menționat mai sus, Herzen afirma:

Erau legați printr-o religie comună, o limbă comună, ba, mai mult, printr-o ură comună. Aceia pentru care această religie nu era o chestiune de viață și de moarte au părăsit treptat cercul, în timp ce în locul lor au apărut alții, și atât gândirea noastră, cât și cercul nostru s-au întărit prin această descătușare a afinităților selective și a convingerilor comune care ne legau²³.

Strâns legați de filosofia idealistă germană și pornind mai ales de la postulatul lui Kant, după care înțelegerea realității este determinată de categoriile minții umane, cum ar fi spațiul, timpul, cauzalitatea, treptat, treptat începea să se formeze o concepție cultural-filosofică proprie, ce a devenit, mai târziu, *ideea rusă*. Pentru a putea răspunde la multele întrebări care-i frământau referitor la atingerea unui mai bun viitor al omenirii, al societății ruse în special, intelighenția rusă încerca să răspundă mai întâi la întrebarea ce este Rusia și care este rolul ei în lume. Tot filosofi germani au pus jaloanele noului sistem de gândire. Conform lui Hegel, fiecare națiune are o esență trainică, manifestată prin limba și cultura poporului, tradițiile sale populare, îmbrăcămintea, hrană, obiceiuri pe care oamenii de cultură trebuia să le cizeleze în forme atrăgătoare, pentru a fi depuse în moștenirea culturală universală. Mai mult, filosoful german estima că fiecare națiune are un rol însemnat pe drumul umanității, acționând cu deosebire într-un moment sau altul al istoriei universale. După dominația civilizației romano-franceze și cea germană, așa cum

²¹ *Ibidem*, 2001, p.192.

²² I.S. Turgheniev, *Rudin*, în vol. *Opere*, II, Editura ARLUS „Cartea rusă”, București, 1953, p.63-64.

²³ Hosking, *op.cit.*, p.192.

le vedea Hegel, pentru intelectualii ruși venise vremea ca Rusia să-și spună și ea cuvântul. Piotr Ceaadaev, în celebra sa *Scrisoare I*, spunea: „Noi facem parte din acele popoare care există doar pentru a da lumii o lecție însemnată”. Într-o scrisoare adresată lui Turgheniev, el își manifesta mai clar această convingere: „Avem menirea de a învăța Europa o mulțime de lucruri, pe care ea nu pe poate înțelege altfel. Nu râdeți, știți, aceasta este convingerea mea profundă. Va veni ziua când vom deveni concentrarea intelectuală a Europei (...). Acesta va fi rezultatul logic al îndelungatei noastre singurătăți (...). Misiunea noastră mondială deja a început”²⁴.

3. Afirmarea identității naționale. Ideea rusă

Mișcările de idei din secolul al XIX-lea au cunoscut mai multe direcții, dar, de departe, cea mai importantă era aceea prin care se încerca definirea specificului național, a identității naționale, menirea rușilor sau a Rusiei în Europa contemporană. Cea mai importantă polemică în acest sens a fost cea dintre occidentalisti și slavofili.

3.1. Occidentalisti

Occidentalisti (activi cu deosebire în 1830-1850), prin exponenții săi de marcă, P.I. Ceaadaev, T.N. Granovski, V.G. Belinski, A.I. Herzen, N.P. Ogariov, P.V. Botkin, K.D. Kavelin, M. Bakunin ș.a.) se dovedeau, într-o anumită măsură, susținători necondiționați ai civilizației occidentale, așa cum pătrunsese ea accelerat în Rusia prin reformele lui Petru cel Mare. Orientarea a fost generată de așa-numitul cerc al lui Stankevici, organizat în 1831, pe vremea când inițiatorul era student la Moscova. Membri ai cercului erau V. Belinski, K. Aksakov (trecut mai târziu în tabăra slavofililor), M. Lermontov, M. Bakunin și Kavelin, fiind pasionați de filosofia lui Schelling și Hegel. Simpatizanți ai cercului au devenit mai apoi Herzen și Ogariov, rămăși membri activi în polemică și pe perioada emigrației lor. Dintre scriitorii care au susținut această direcție, îi amintim pe N.A. Nekrasov, I.A. Goncearov, D.V. Grigorovici, I.I. Panaev, A.F. Pisemski, M.E. Saltîkov-Șcedrin.

Fără să fie un grup omogen, cum erau slavofili, insistau nu o dată în predicile lor pe rolul uriaș pe care l-a avut Europa, care a revărsat asupra Rusiei beneficiile civilizației ei, fără de care statul nou nu ar fi putut exista. Dacă slavofili erau niște susținători fervenți ai ortodoxiei tradiționale bizantine, occidentalisti moderați considerau credința religioasă o orientare idealistă esențială; colegii lor radicali însă, prin concepțiile lor hegeliene și de stânga, chiar contestau religia, societatea, întregul sistem rusesc și european, militând pentru revoluție. Reprezentanți ai direcției revoluționar-democrate erau Belinski, Herzen, Ogariov, iar ai celei socialiste – Granovski, Kavelin, Botkin. Din punct de vedere ideologic, orientarea occidentalistă a stat la baza mișcării liberal-democrate și comuniste din secolul al XX-lea.

²⁴ Apud V.V. Zenkovski, *Istoria russoj filosofii*, vol. I, partea 1, Leningrad, 1991, p.181-182.

De fapt, și unii, și alții nu erau decât niște idealști – unii idealizau Occidentul, ceilalți – Rusia; și unii, și ceilalți propuneau niște căi utopice de rezolvare a problemelor reale ale culturii și realității ruse. Occidentalii semănau foarte puțin cu un om real din Occidentul epocii lor și, de regulă, cunoșteau prea puțin Occidentul; ei copiau însă un „Occident ideal”, în contrast cu realitățile ruse observate de ei. În mod analog procedau și slavofili, care cunoșteau mai bine Occidentul (unde studiaseră și locuiseră mult timp) decât propria patrie, pe care o idealizau și poetizau, văzând în ea, de la distanță, un trecut minunat (așa cum, de altfel, a observat în epocă V.G. Belinski, când scria despre Gogol, care portretiza Rusia din Italia!). Orientul (Rusia) și Occidentul erau, pentru gânditorii ruși ai secolului al XIX-lea, doar niște semne convenționale, simboluri pentru „noi” și „ceilalți”, prin care erau oglindite reprezentările polare ale realității, destul de îndepărtate de realitatea însăși. Iuri Lotman scria că, în cele din urmă, contactul occidentalilor cu Vestul a constituit pentru ei o decepție tragică, ca și familiarizarea slavofililor cu realitățile ruse. Am putea spune, până la urmă, că acest conflict al slavofililor și al occidentalilor a fost, pentru Rusia, o formă de romantism național, caracterizat tocmai prin această polaritate, dualitate a năzuințelor și idealurilor. Dacă occidentalii se concentrau cu precădere pe viitorul ideal al Rusiei, care ar fi pătruns în civilizația mondială, în persoana Europei, slavofili trimiteau Rusia și cultura rusă într-un trecut la fel de ideal, când specificul rus încă nu suferise influențele distructive și străine. Pe parcursul dezbaterii, țările reale și diferite ale Europei Occidentale au fost atât de deformate, încât au ajuns de nerecunoscut, fiind uniformizate și puse în mod convenabil într-un singur ambalaj pentru a fi idolatrizate sau detestate. În ultimă instanță, „și unii, și ceilalți erau occidentali, căci defineau Occidentul ca antimodel. Și unii și alții erau slavofili, căci modelul lor era Rusia, pe care o idealiza fiecare în felul lui și al cărei triumf asupra Occidentului îl preziceau și unii și alții”²⁵.

Polemica dintre slavofili și occidentaliști a fost inițiată de apariția, în 1836, a primei *Scrisori filosofice* a lui P.I. Ceaadaev, în care era făcută o critică serioasă a societății ruse. Cuvintele lui Ceaadaev, de altfel, susținător al reformelor lui Petru și al occidentalizării Rusiei, sunt mai degrabă o justificare a antimitului. Este vorba de sublinierea opoziției între Orient și Occident, de occidentalizarea forțată a Rusiei și mai ales de călcarea în picioare a vechilor tradiții și a specificului național. Aceasta este în fapt esența miturilor negative, fie că se referă la Petru însuși sau la orașul întemeiat de el, cu care până la urmă s-a identificat:

De trei sute de ani Rusia năzuiește să se contopească cu Occidentul, de trei sute de ani ea se recunoaște inferioară Occidentului, își ia din Occident toate ideile, toate învățămintele, toate plăcerile. De un secol încoace ea face chiar mai mult decât atât. Cel mai mare dintre regii noștri, gloria noastră, semizeul nostru, cel care a inaugurat pentru noi o eră nouă, căruia îi datorăm întreaga noastră măreție și toate bunurile pe care le stăpânim, s-a dezis acum o sută de ani de vechea Rusie în fața întregii lumi. El a măturat dintr-o suflare toate instituțiile noastre vechi; a săpat o prăpastie între prezentul și trecutul nostru și a azvârlit de-a valma toate tradițiile noastre; el însuși s-a dus ca unul dintre cei mai mici în Occident și a revenit drept cel mai mare printre noi; el s-a prosternat în fața Occidentului și a devenit stăpânul și legiitorul nostru; el a introdus în idiomul nostru idiomurile Occidentului; caracterele scrisului nostru le-a modelat după cele ale Occidentului; îmbrăcăminteă părinților noștri a disprețuit-o și ne-a obligat să luăm hainele Occidentului; noua lui capitală a numit-o cu un nume occidental; a

²⁵ Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Harvard, 1992, apud Hosking, *op.cit.*, p.197.

renunțat la titlul său ereditar și și-a însușit o titlatură occidentală; a renunțat, în sfârșit, la propriul său nume, semnând cu un nume din Occident. De atunci, cu privirile permanent ațintite către Occident, noi n-am mai făcut decât să adulmecăm și să ne hrănim cu emanațiile care ne parvneau de acolo (...). Din cărțile Occidentului am învățat noi să citim, de la oamenii Occidentului – să vorbim; propria noastră istorie Occidentul ne-a învățat-o; în toate cele din Occident ne-am inspirat, am tradus în întregime literatura Occidentală și am ajuns în sfârșit fericiți că semănăm cu Occidentul și ne-am simțit învingători când acesta ne-a numărat printre ai săi²⁶.

3.2. Slavofilii

Reprezentanți de marcă ai curentului de opinie și de idei promovat de intelectualitatea rusă, slavofilii au semnalat pentru prima dată prăpastia mare ce se formase între elita imperială și oamenii de rând, încercând să găsească soluții de depășire a acesteia. Într-o rezumare oarecum anecdotică, G. Hosking ne prezintă modul în care a apărut slavofilismul:

Se poate spune că slavofilismul s-a născut în 1834, când Ivan Kireevski, discipol convins al lui Schelling și Hegel, s-a căsătorit cu o tânără educată în evlavia tradițională a Bisericii Ortodoxe. Când i-a citit miresei lui din Schelling, ea a făcut observația că gândurile filosofului german îi erau deja familiare de la Părinții Bisericii grecești, cu ale căror scrieri fusese crescută. Uluit de această descoperire, Kireevski a început să studieze și să traducă literatura patristică. Pe parcursul acestei activități a primit sfaturi teologice și îndrumare spirituală de la părintele Macarie de la sihăstria Optina, reînnoind tradiția ascetică și contemplativă a ortodoxiei pe care elitele secolului al XVIII-lea o pierduseră aproape în întregime²⁷.

Tradiționaliștii sau *slavofilii* (au activat în 1830-1850, dar ecouri mai întâlnim până la moartea lui K. Aksakov, în 1860; reprezentanți: I.V. Kireevski – teoreticianul orientării, P.V. Kireevski, A.S. Homiakov, K.S. Aksakov, I.S. Aksakov, I.F. Samarin, N.V. Gogol, F.M. Dostoievski, F.I. Tiutcev, V.I. Dal', N.M. Iazikov ș.a.) se bazau pe moștenirea spirituală bogată a Bizanțului ortodox. Spre deosebire de Occidentul catolic, în Rusia, considerau ei, mai ales în comunitățile țărănești, integritatea credinței creștine era păstrată, manifestată prin Biserică, instituțiile sociale și obștea sătească, forma administrativă cea mai viabilă, autentică. Un element indispensabil al modului de viață autentic rusesc îl constituia de asemenea sobornicia, concept susținut de I.V. Kireevski și Homiakov. Privită ca „unitate în diversitate”, *sobornost'* era considerată o atitudine prin care indivizii pot să se alăture unii altora în decizii și în acțiune, fiecare aducându-și contribuția distinctă, proprie, dar potențată de contribuțiile celorlalți. În afara acestui lucru oamenii erau condamnați la egoism, mercantilism, disidență, raționament abstract, caracteristici indubitabile ale Occidentului. De fapt, pericolul mare pentru formele de viață autentice, păstrate numai la țărani ruși ortodocși, era adus, în viziunea lor, de către elite, marcate aproape integral de influențele străine atât de agresive de la începutul secolului al XVIII-lea, o dată cu reformele impuse de Petru cel Mare²⁸. În aceste condiții, departe de individualismul occidental, tânărul stat de la Răsărit era înzestrat cu numeroase calități, pe care slavofilii doreau să le cultive cât mai mult la compatrioți.

²⁶ Piotr Ceaadaev, *Apologia unui nebun*, în vol. *Scrisori filosofice*, Humanitas, București, 1993, p.167.

²⁷ Hosking, *op.cit.*, p.195.

²⁸ *Idem*.

Rusia era tânără și neîmpovărată de idei false; era lipsită de experiență, dar încă iluminată de lumina puternică a credinței creștine. Rușii nu aveau strălucire exterioară: erau un popor modest și simplu, nu cunoșteau luxul, erau generoși, prietenoși și încrezători, plini de compasiune pentru cei nenorociți, neclintii în apărarea pământului lor, dar, de altfel, pașnici și apolitici. Erau capabili de eforturi supreme, dar și predispuși la momente de inactivitate și pasivitate²⁹.

Punând în balanță aceste trăsături cu cele ale străinului prin excelență, germanii (mândri, disciplinați, organizați, harnici, cu respect pentru lege, fără forță interioară, fără simplitatea adevăratei umanități ș.a.m.d.), slavofili constatau cu tristețe că, pornind de la Petru cel Mare, în societatea rusă, mai ales în administrația centrală, aceste trăsături deveniseră dominante, spiritul rusesc, purtat de oamenii pământului, fiind călcat în picioare de cel militaros al slujitorilor statului. De aceea idealul social și politic îl constituia întoarcerea la monarhia organică a țărilor, preimperială, guvernată de sfatul țării (*zemski sobor*), un adevărat parlament național în care să fie reprezentate toate straturile societății. Pentru ca accesul democratic la putere și libera opinie a tuturor să fie posibil, iobăgia și cenzura trebuia, în viziunea slavofilă, să fie desființate.

Fără a vorbi de reviste consacrate exclusiv acestei mișcări, slavofili au publicat cu precădere în „Moskvitianin”, „Sibirski sbornik”; abia din anii '50 au apărut publicații proprii: revistele „Russkaia beseda”, „Selskoe blagoustroistvo”, ziarele „Molva”, „Parus”, „Den”, „Moskva”, „Moksvici”, „Rus”.

O polemică extrem de acerbă s-a purtat în jurul capitalelor: Moscova era bastionul slavofililor, iar Petersburgul, al occidentalizatorilor³⁰. K.C. Aksakov considera Petersburgul drept capitala *din străinătate* a Rusiei. Aceasta pentru că orașul era amplasat într-o margine extremă a imensului stat rus, el nu numai că nu se afla în mijlocul națiunii ruse, nu numai în mijlocul poporului rus, ci total în afara lui, printre populațiile finlandeze, ciuhone. Din punct de vedere geografic, Petersburgul aparține Rusiei sau, mai bine zis, posesiunilor ei, dar el se află dincolo de granița vieții ruse, dincolo de granița Rusiei autentice, adevărate, la care s-au adăugat tot felul de posesiuni, care au creat și care țin la un loc tot acest stat³¹.

Diferența dintre cele două capitale ruse a fost sesizată foarte repede. N.V. Gogol, într-un portret foarte reușit referindu-se la domeniul modei, scoate în evidență câteva trăsături distinctive ale celor două orașe, reliefând adevăratul spirit rus în vechea capitală a Rusiei, ca și nota occidentală a noii capitale:

Ce diferență, ce diferență este între cele două! Ea /Moscova/ este până acum o barbă rusă get-beget, iar el /Petersburgul/ este un neamț spilcuit. Cum s-a întins, cum s-a lăbărtat vechea Moscova! Ce nepieptănată este ea! Cum s-a mișcat înainte, cum s-a întins filizonul Petersburg! În fața ochilor are numai oglinzi: ba e Neva, ba e Golful Finic, are unde să se admire. Cum vede pe el un firisor de păr sau o scamă, imediat îi și dă un bobârnac. Moscova este o gospodină bătrână, face clătite, privește de departe și ascultă povestiri, fără a se ridica din fotoliu, despre ce se mai întâmplă prin lume; Petersburgul este un băiat răzbătător, niciodată nu stă pe acasă, mereu este gătit și-l vezi numai pe la graniță, se tot plimbă prin Europa, pe care o vede, dar nu o aude. (...)

²⁹ *Ibidem*, p.196.

³⁰ A se vedea, în acest sens, Antoaneta Olteanu, *Miturile Rusiei clasice*, Ed. Paideia, București, 2009, despre variațiile semiotice ale spațiului rus, precum și despre lupta de idei între cele două curente.

³¹ K.S. Aksakov, *Značenie stolicy*, în vol. K.G. Isupov (ed.), *Moskva – Peterburg: Pro et contra. Dialog kul'tur v istorii nacional'nogo samoznanija. Antologija*, Sankt-Petersburg, 2000, p.233.

Moscova este de gen feminin, iar Petersburg, de gen masculin. În Moscova sunt numai fete, în Petersburg numai feciori. Petersburgul este foarte cuviincios în ceea ce privește îmbrăcămintea, lui nu-i sunt pe plac culorile pestrițe și nici un fel de abateri categorice și îndrăznețe de la linia modei; Moscova însă pretinde, dacă e vorba de modă, să pună în relief toate detaliile (...). Petersburgul este un neamț îngrijit, este calculat în toate și, înainte de a da o petrecere, se uită bine în buzunar³²; Moscova este un nobil rus, și dacă e să petreacă, păi să petreacă până cade din picioare și nu-și face nici un fel de griji că a cheltuit mai mult decât îi permite buzunarul: ei nu-i plac lucrurile făcute pe jumătate³³.

Atmosfera plăcută, liniștea familiară și posibilitatea de a-ți desfășura în voie posibilitățile creatoare o oferă numai Moscova. Căpitanul Coleville Franklin nota în jurnalul său, după întâlnirea din 12/24 mai 1831, pe care a avut-o cu Pușkin: „aici, la Moscova, există libertatea cuvântului, a gândului și a acțiunii, pe care nu le ai la Petersburg. Moscova este un fel de loc de întâlnire pentru toți cei nemulțumiți. Ea poate fi considerată nucleul opoziției”³⁴. Belinski, într-un studiu intitulat *Petersburgul și Moscova*³⁵, considera că Moscova este urbea familiarității patriarhale, un confortabil, conservator cuib de familie al vechii nobilimi și al păturii de mijloc. Locuitorul Petersburgului, de regulă funcționar, totdeauna grăbit spre slujbă, preferă în timpul liber plimbarea, teatrul, cafeneaua, gara, adică instituțiile publice, nu viața mocnită intim-familială. Cel mai plăcut surprins de această trăsătură a Moscovei a fost însă marchizul de Custine:

Primul lucru care m-a frapat la Moscova a fost starea de spirit a oamenilor de pe stradă. Ei par mai veseli, mai liberi în mișcări, mai plini de viață decât cei din Petersburg. Aici se simte cum oamenii acționează și gândesc mai liber, sunt mai puțin influențați de autorități. În Moscova se respiră mai liber decât în cealaltă parte a imperiului. Tocmai prin aceasta se și deseobește de Petersburg, și așa se și explică neplăcerea ascunsă a monarhilor față de vechiul oraș, pe care îl măgulesc și de care se tem și se feresc³⁶.

În acest sens, nu întâmplător Moscova a devenit adevăratul port-drapel al băutului ceaiului. Diferența dintre Moscova și Sankt-Petersburg se face simțită chiar și în utilizarea acestei băuturi, devenite unul dintre simbolurile culturale ruse. Poetul Gavriila Romanovici Derjavin, petersburghez, spune:

E clipa plăcutelor discuții calde în jurul samovarului!
Tinerei gazde-i aducem tot respectul și toată lauda!
După legea rusă, și nu după moda cea nemțească,
Nu apă-chioară sau o băutură slabă pentru copii,
Ci, mirosind a Rusia, gustos și dens,
Parfumat, curge ceaiul în cești într-un șuvoi chihlimbariu.
Ce poate fi mai minunat!

³² Cu un comportament tipic omului de afaceri. Nu întâmplător spune proverbul: „Moscova s-a făcut de secole, iar Petersburgul – prin intermediul milioanei” (*Moskva sozdana vekami, Piter – millionami*).

³³ N.V. Gogol, *Petersburgskie zapiski 1836 g.*, în vol. *Sobranie sočinenij v semi tomach*, vol. VI, *Stat'i*, Moscova, 1967, p.188-189.

³⁴ B. Kazanski, *Razgovor s angličaninom*, în vol. *Pușkin. Vremennik Pușkinskoj komissii*, Moscova-Leningrad, 1936, p. 213-214.

³⁵ În vol. Isupov (ed.), *Moskva – Peterburg: Pro et contra*, p.191, 198.

³⁶ *Apud* I.A. Limonov, *Rossija pervoj poloviny XIX v. glazami inostrancev*, Leningrad, 1991, p.585.

(spre deosebire de moscovitul Piotr Andreevici Viazemski: „Iar eu, trezindu-mă pe la amiază, / Fumez tutun și beau cafea”)³⁷ Observații asemănătoare făcea și P.I. Sumarokov:

Cele două capitale ale noastre sunt atât de diferite, cum se deosebește Londra de Paris; totul în ele, chiar și natura, este diferit. La Moscova sunt biserici vechi, palatele țărilor, împrejurimi minunate, sunt rădăcinile noastre. Aici totul e la patru ace, având o formă străină, în jur sunt mlaștini, este mușchi. Acolo este simplitate, bucurie, aici este rigoare, ierarhie. Acolo sunt mai multe case de oaspeți, aici sunt mai mulți oameni în trecere³⁸.

O altă opoziție între cele două capitale era subliniată de Aleksandr Herzen, în studiul *Moscova și Petersburgul*³⁹. Petersburgul este orașul fără istorie, fără trecut și fără viitor, cantonat mereu în prezent. Este un parvenit, fără a avea un chip original; este o întrupare generală și abstractă a noțiunii de metropolă. Moscova este însă un sat bogat, crescut fără măsură. Dacă la Petersburg oamenii sunt respingători, dar interesați, moscoviții sunt mai culți, dar meditativi. Petersburghezii activează continuu, fără rost, lucid și vanitos.

3.3. Panslavismul

Pornind de la teoriile mesianismului religios, care au avut o durată lungă în cultura rusă, s-a ajuns foarte ușor și la acelea ale mesianismului politic. Dacă timp de două secole, și mai ales între cele două războaie, a existat un „Centru” al lumii occidentale, identificat cu Parisul, în fața unei „periferii” necunoscute, popoarele care-și considerau eșecurile politice ca fiind culmea nedreptății sau martiriul în numele adevăratelor valori trebuia să-și apere cu orice preț specificul, demonstrând în același timp universalitatea valorilor întrupate⁴⁰. În felul acesta ar trebui înțeleasă și afirmația lui Ceaadaev: „Noi n-am mers niciodată în pas cu celelalte popoare; noi nu aparținem nici uneia dintre marile familii ale speciei umane; noi nu suntem nici ai Occidentului, nici ai Orientului și nu avem tradițiile nici ale unuia, nici ale celuilalt”⁴¹.

Lumea a fost dintotdeauna împărțită în două sfere, în Orient și Occident. Nu este vorba aici câtuși de puțin de o împărțire geografică, ci de o anumită rânduială a lucrurilor, decurgând din însăși natura ființei înzestrate cu rațiune. E vorba despre două principii care corespund celor două forțe dinamice ale naturii, despre două idei care îmbrățișează întreaga natură a speciei umane. În Orient, spiritul omului și-a descoperit forțele concentrându-se, reculegându-se, închistându-se în propria sa activitate; în Occident, el s-a revoltat, dimpotrivă, extinzându-se în afară, răspândindu-și razele în toate direcțiile, luptând împotriva tuturor piedicilor⁴².

Prima parte a ideii lui Ceaadaev scoate în evidență specificul poporului rus, ostil și parcă incompatibil cu valorile occidentale. În continuare se face o pledoarie grăitoare pentru sublinierea elementelor separatoare ale celor două reprezentări culturale ce au

³⁷ *Idem.*

³⁸ P.I. Sumarokov, *Staryj i novyj byt*, în Isupov, *op.cit.*, p.163.

³⁹ Apărut în 1842 la Novgorod. Cf. Isupov, *op.cit.*, p.180.

⁴⁰ Michel Masłowski, *Introducere*, în vol. Chantal Delsol, Michel Masłowski, Joanna Nowicki, *Mituri și simboluri politice în Europa Centrală*, Ed. Cartier, Chișinău, 2003, p.25.

⁴¹ Ceaadaev, *op.cit.*, p. 25.

⁴² *Idem.*, p.171-172.

făcut carieră în lumea rusă: occidentalismul și slavofilia. Prin conturarea Rusiei ca o direcție distinctă de urmat, ca un potențial centru cultural și pentru alte popoare, cu precădere slave și/ sau ortodoxe, se poate ajunge foarte ușor la manifestările mesianice ale panslavismului.

În lucrarea sa de tinerețe, *Tri sily* (Trei forțe), Vladimir Soloviov a avansat ideea a două forțe polare în istoria mondială. Prima, reprezentată de despotismul răsăritean, iar, în plan religios, de Islam, încerca să-l supună pe om unei origini superioare, în a cărei unitate să se amestece și să se contopească varietatea formelor particulare, în care să fie înăbușite originalitatea și libertatea vieții personale. Cea de-a doua forță, personificată de Europa Occidentală și mai ales de civilizația burgheză a epocii moderne, era opusă celei dintâi: ea conferea libertate formelor particulare de viață, individului și activității acestuia; sub influența ei elemente disparate ale umanității devin puncte de plecare ale vieții, acționând exclusiv „din sine și pentru sine”, generalul este transformat în lege formală, iar apoi își pierde chiar orice sens. Manifestarea extremă a acestei forțe o constituie egoismul general și anarhia, numărul mare de unități fără nici o legătură între ele, care-l apropie pe om de sfârșitul istoriei, de „războiul împotriva tuturor”, de „autodistrugerea omenirii”. Acestor două forțe negative, distructive și unilaterale, li s-ar opune astfel cea de-a treia forță, pozitivă, creatoare, lumea slavă și Rusia care o reprezenta. I se conferea astfel lumii slave și Rusiei o misiune transcendentă, supraistorică, legată de reunirea întregii umanități pe un drum comun, universal, care nu exclude nici libertatea, nici progresul, nici pluralitatea și varietatea dezvoltării, nici bogăția individualităților. Soloviov este conștient în același timp de caracterul utopic al acestei teorii, dându-și seama cât de puțin se potrivea Rusia acelor vremuri rolul de mântuitor și de unificator al umanității, de purtător al progresului istoric, al libertății, bogăției personalității și al pluralismului spiritual⁴³. În fapt, filosoful rus se baza în primul rând pe cultura clasică rusă, uriașă ca potențial, ca bogăție a conținutului și a unicității creatoare (Pușkin, Tolstoi, Dostoievski, pictorii ruși celebri, muzicieni, artiști, oameni de știință). Un alt element important îl constituia poziția geostrategică, între Orient și Occident, care trimitea și la ipoteza caracterului ei intermediar între Europa și Asia (în plan cultural, religios, politic ș.a.).

Charles-Francois Philibert Masson de Blamont, unul dintre preceptorii francezi ai viitorului Alexandru I (expulzat din Rusia în 1796), a publicat, anonim, în 1800, *Memorii secrete despre Rusia și mai ales despre sfârșitul domniei Ecaterina a II-a și începutul celei a lui Pavel I*, în care elaborează ideea caracterului rus schimbător și evasiinexistent: „Caracterul rus este acela de a nu avea caracter, dar de a ști să te adaptezi minunat celui al altor națiuni”. Această teză va fi reluată de Dostoievski ca fundament al mesianismului său. Lupta ideologică a fost reluată începând cu anul 1867, după redeschiderea unui nou conflict în Balcani, fapt ce a făcut imperiul răsăritean să ia atitudine, având în vedere implicarea în acest conflict a Serbiei și Muntenegrului, să se solidarizeze cu frații de sânge din Balcani. Dostoievski, unul dintre purtătorii de cuvânt ai „ideii slave” mesianice, spunea, referitor la această oportunitate pe care Rusia trebuia s-o folosească, pentru a se trece la „adevărata instaurare a adevărului lui Hristos, adevăr care s-a păstrat în Orient, o nouă și adevărată înălțare a crucii lui Hristos și ultimul cuvânt al ortodoxiei,

⁴³ Cf. I.V. Kondakov, *Kul`tura Rossii*, 1, *Russkaja kul`tura. Kratkij očerk istorii i teorii*, Moscova, 2000, p.213, 214.

în fruntea căreia de multă vreme se află Rusia”⁴⁴. În felul acesta, Constantinopolul, devenit rusesc, devenea centrul de iradiere a ideii ruse universale.

În timpul războiului din Balcani din 1877-1878, Dostoievski a profetizat cucerirea celei de-a Doua Rome, a Constantinopolului, și începerea unei domnii a „păcii eterne” în spiritul slav⁴⁵. Aceasta era posibil, în viziunea lui Dostoievski, prin contopirea a două mituri ruse importante, cel al imperiului multiethnic (care este mare pentru că poporul este pasiv, umil și răbdător), care poate lua amprenta culturii altor popoare, și cel al obștei sătești. Imaginea Rusiei prezentată de Dostoievski a fost aceea a unei supernațiuni, a cărei misiune era să asigure condițiile în care alte națiuni să se poată dezvolta și să-și poată rezolva conflictele, atâta timp cât recunosc rolul conducător al Rusiei. Poporul rus era în mod special însemnat de Hristos pentru că a suferit mai mult decât oricare alt popor din Europa, iar această suferință i-a adus o înțelepciune umilă deosebită, care îl face cel mai potrivit pentru a duce și altor popoare lumina mântuirii lui Hristos.

În Rusia sfârșitului de secol al XVIII-lea diferite manifestări ale ideii slave, ale unității popoarelor slave, încep să câștige din ce în ce mai mult teren. Fenomenul era legat, în primul rând, de creșterea intensității mișcării de eliberare națională a popoarelor slave și, în al doilea rând, de procesul de formare a conștiinței naționale a poporului rus, care era pe cale de a se consolida. Mitologia unei origini comune beneficia de condiții excelente de dezvoltare în cazul în care exista sau în care era resimțită o concordanță de interese politice între națiuni ce foloseau limbi înrudite. Cu toate acestea, mitizarea fraternității și o retorică adaptată în acest sens erau folosite mai ales națiunilor care puteau cu adevărat să joace un rol hegemonic în pretinsa „lume slavă”, ca și pentru națiunile care-și căutau sprijin în conflictele cu națiunile non-slave. În secolele al XVI-lea – al XVIII-lea, ideea unei lupte comune a popoarelor slave împotriva Turciei era deosebit de populară. Rolul hegemonic a fost revendicat mai întâi de Republica polono-lituaniană și după aceea (începând cu Jan al III-lea Sobieski), de puterea în creștere a Rusiei⁴⁶

În timpul lui Alexandru I a apărut din nou convingerea, insuflată și împăratului, că este purtătorul unei „idei sacre” – reconstruirea Europei în spiritul unei adevărate morale creștine. Întruchiparea acestei idei a fost Sfânta Alianță, un acord între principalii monarhi ai Europei, încheiat la Congresul de la Viena din 1815 (era o înțelegere cu scopul de a apăra ordinea legitimistă în întreaga Europă împotriva amenințării ateismului și a revoluției, al cărei principal protagonist era împăratul rus)⁴⁷. Alexandru a mers chiar mai departe cu această idee, dând o extindere mai amplă a idealurilor religioase, conturând o versiune mistico-utopică a ceea ce încercase să facă Petru cel Mare prin reformele ecleziastice. Împăratul Alexandru I a reorganizat Sfântul Sinod, astfel încât sub autoritatea lui să se afle nu numai Biserica Ortodoxă, ci și celelalte confesiuni creștine, creând, prin unirea cu Ministerul Educației, un nou minister, al Afacerilor Spirituale și al Iluminării Poporului. Împăratul dorea crearea unei sinteze a credințelor creștine, un fel de creștinism „intern” sau „universal”, ca bază a reconcilierii nu numai a popoarelor din imperiu, ci și din Europa⁴⁸.

⁴⁴ Fiodor Dostoievski, *Jurnal de scriitor*, II, Ed. Polirom, Iași, 1998, p.33-34.

⁴⁵ Hosking, *op.cit.*, p.218.

⁴⁶ Iaroslav Isaievici, *Mitologia slavă*, în vol. Chantal Delsol, Michel Masłowski, Joanna Nowicki, *Mituri și simboluri politice în Europa Centrală*, ed.cit., p.128-129.

⁴⁷ Hosking, *op.cit.*, p.106.

⁴⁸ *Idem*, p.107.

Ideea supremației slave și, implicit, a celei ruse, a fost consolidată, indirect, prin teoria prestigioasă a lui Herder. Filosoful german susținea, în *Idei asupra filosofiei istoriei umanității*, că fiecare națiune are o esență trainică, neschimbată de-a lungul veacurilor, care se manifestă prin limba și cultura poporului. Oamenii de cultură aveau misiunea de a surprinde această esență și de a o integra în cultura universală. Mai mult, Hegel a asimilat ideea în conceptul său de progres al istoriei universale, susținând că, pe drumul omierii spre realizarea personală în Absolut, fiecare națiune trebuie să-și aducă propria contribuție; de aceea fiecare etapă din istoria universală este marcată de spiritul unei anume națiuni. Nu a mai fost decât un pas de la această afirmație până la supoziția că civilizația slavă, în frunte cu Rusia, va urma Germaniei, după decăderea dominației romano-franceze, în această misiune, și va conduce Europa spre o treaptă nouă și superioară de civilizație. S-a ajuns în felul acesta la o altă variantă de mesianism, de această dată politic, care nu se deosebea prea mult de cel religios.

Cyprien Robert, în lucrarea sa publicată în 1853, intitulată *Lumea slavă, trecutul său, starea sa prezentă și viitorul său*, definea panslavismul ca „o mișcare unitară a popoarelor de rasă slavă” și distingea în cadrul acestuia trei curente: panslavismul literar, panslavismul politic și federal al popoarelor, panslavismul oficial și centralizator de la Petersburg. O concepție mai largă și generală a panslavismului ca mișcare propune o afinitate rasială a tuturor popoarelor care folosesc diversele limbi slave ca bază principală a orientării lor politice și culturale; versiunea extremă a panslavismului constă în promovarea ideii slavilor ca națiune omogenă. „Lumea slavilor” (uneori numai a slavilor considerați purtători ai „adevăratei” tradiții) constituie un bastion asaltat din toate părțile, al moralei tradiționale și al democratismului, precum și al creștinătății (în întregime sau doar al jumătății sale „adevărate”). Mai târziu a apărut concepția ecumenică (în sens larg, nu numai religios), de altfel și mesianică, a lumii slave, ca punte de legătură între culturi la fel de bogate și cu influențe reciproce⁴⁹.

Panslavismul s-a dezvoltat considerabil în Rusia, găsindu-și expresia în fondarea Societății Prosperității Slave (1857) și în congresul panslav de la Moscova (1867). Ziaristul Mihail Katkov a îndemnat Rusia să joace rolul îndeplinit de Prusia în cadrul Germaniei, unificându-i pe slavi într-o singură organizare statală, folosind și o limbă panslavă comună. Ideea fundamentală a panslavismului rus „clasic”, exprimată în cartea lui Nikolai Danilevski, *Rossija i Evropa* (1871, publicată anterior sub formă de articole), a constituit o dezvoltare a opiniilor slavofile asupra divizării esențiale a continentului în două lumi adverse și exclusiviste: lumea romano-germanică și lumea greco-slavă. El credea că perioada dominației romano-germanice în Europa, eșuată în corupție, materialism și lupte interne, se apropie de sfârșit și avea să fie înlocuită de dominația culturii slav-ortodoxe, care reprezenta o unitate organică strânsă, menținută printr-o încredere populară adâncă în țară. El propunea constituirea unei federații slave cu un teritoriu care ar fi trebuit să se întindă de la Marea Adriatică până la Oceanul Pacific și de la Oceanul Înghețat de Nord până la Marea Egee. Teritoriul principatelor și provinciilor românești urma să fie înglobat în această imensă federație, românii împlinindu-și astfel și ei visul de unire! În opinia lui, noua civilizație slavă⁵⁰, având capitala la Constantinopol,

⁴⁹ Isaievici, *op.cit.*, p.130-131.

⁵⁰ „În felul acesta, în funcție de principalele grupe etnografice în care se împart atât lumea slavă, cât și neamurile care fac parte din ea din punct de vedere teritorial, iar, în marea lor majoritate, și din punctul de vedere al ocupațiilor, al înclinațiilor morale neînfrânate, Federația slavă ar trebui să conțină următoarele state: Imperiul rus cu Galiția și Rusia Subcarpatică; Regatul Ceho-moravo-slovac, care este format, în afară

urma să sintetizeze cele mai înalte realizări ale predecesorilor săi în domeniul religiei (Israel), culturii (Grecia), ordinii politice (Roma) și progresului socio-economic (Europa modernă), pe care avea să le completeze cu geniul slav al justiției sociale și economice. Rusia, în calitate de conducător politic și spiritual al lumii slave, trebuia să opună „decadenței” Occidentului integritatea slavă ortodoxă, spiritul colectivismului (*obșcina*, idealizată mai întâi de către slavofili, apoi de către *narodnici*).

Panslavismul nu a putut fi niciodată îmbrățișat consecvent de către guvernul rus, deoarece era o politică în care s-ar fi ajuns inevitabil la un război cu otomanii și habsburgii, dacă nu chiar cu puterile europene în general. Revoltele sârbilor și ale bulgarilor din 1875-1876 împotriva puterii otomane au oferit terenul ideal pentru agitația panslavistă. Pretinsul drept de a interveni în favoarea slavilor ortodocși a determinat un mare număr de voluntari ruși să se alăture armatelor bulgară și sârbă⁵¹, chiar dacă nu era vorba de acțiuni cu caracter oficial. Abia o dată cu înfrângerea sârbilor Rusia a îmbrățișat cauza panslavismului și a declarat război Turciei, mai mult însă pentru a-și menține poziția în echilibrul de forțe european.

3.4. Apropierea de popor

3.4.1. Narodnicii

Vorbind despre faptul că poporul trebuie să ne asculte, nu dorim să-l înrobim, o, sigur că nu! Să nu trageți, vă rugăm, această concluzie; suntem umani, suntem europeni, ceea ce știți foarte bine. Dimpotrivă, avem intenția să instruiim poporul puțin câte puțin, metodic, și să ne încununăm edificiul ridicând poporul la nivelul nostru și transformându-i naționalitatea actuală într-una

de Cehia propriu-zisă, din Moravia și Ungaria nord-vestică, populată exclusiv sau preponderent de slovaci, cu aproximativ 9.000.000 de locuitori și 1800 km² de teritoriu; Regatul Serbo-Croato-Sloven, format din principatele Serbia, Muntenegru, Bosnia, Herțegovina, Vechea Serbie, nordul Albaniei, voievodatul sârb și Banatul, Croația, Slavonia, Dalmația, Granița militară, ducatul Krainei, Hert, Gradiska, Istria, regiunea Triest, două treimi din Carintia și o cincime din Stiria, pe râul Drava – cu o populație de aproximativ 8.000.000 și 4.500 km²; Regatul Bulgar cu Bulgaria, cea mai mare parte a Rumeliei și Macedoniei, cu 6.000.000 sau 7.000.000 de locuitori și cu peste 3.000 km²; Regatul României format din Țara Românească, Moldova, o parte a Bucovinei, o jumătate din Transilvania, aproximativ pe râul Mureș, și partea occidentală a Basarabiei cu o populație majoritar moldovenească, în schimbul căreia Rusia ar trebui să primească cealaltă parte a Basarabiei, din sud, cu Delta Dunării și peninsula Dobrogea. Asta ar însemna cam 7.000.000 de locuitori și peste 3.000 km²; Regatul Greciei cu provinciile alipite la el Thessalia, Epir, partea sud-vestică a Macedoniei, toate insulele arhipelagului, Rodos, Creta, Cipru și litoralul Asiei Mici la Marea Egee, aproximativ 2.800 sau 3.000 km² și cu o populație de peste 4.000.000 de locuitori; Regatul Maghiar, adică Ungaria și Transilvania, cu excepția acelor părți din ele nelocuite de populație maghiară și care trebuie să intre în componența Rusiei, Cehiei, Serbiei și României; aproximativ 7.000.000 și cca 3.000 km²; Regiunea Țarigrad, cu regiunile care fac parte din ea din Rumelia și Asia Mică, de o parte și de alta a Bosforului, Mării Marmara și a strâmtorii Dardanele, cu peninsula Galipoli și insula Tenedos, aproximativ 2.000.000 de locuitori.

O asemenea federație ce conține în marea ei majoritate popoare înrudite spiritual și prin legături de sânge, 125.000.000 de locuitori, care ar primi prin Țarigrad unicul centru al unității sale morale și materiale, ar oferi unica soluție, completă, rațională, și de aceea și singura posibilă pentru problema orientală...” (N.I. Danilevski, *Rossija i Evropa. Vzgljad na kul`turnye i političeskie otnošenija slavjanskogo mira k germano romanskomu*, ediția a cincea, Sankt-Petersburg, 1895, p.423-424).

⁵¹ Francis Dvornik, *Slavii în istoria și civilizația europeană*, Ed. All Educațional, București, 2001, p.491.

nouă, care va apărea după culturalizarea lui. Iar cultivarea lui o vom începe de jos, de unde am pornit și noi, adică determinându-l să-și renege și să-și blesteme tot trecutul. De îndată ce-l vom învăța pe omul din popor să scrie și să citească, îl vom forța să respire aerul Europei, vom începe prin a-l seduce cu Europa, măcar cu rafinamentul modului de viață, al buneii cuviințe, consumului băuturilor, dansurilor, într-un cuvânt, îl vom sili să se rușineze de fostele opinci și de cvasul lui, să se jeneze de cântecele lui străvechi și, cu toate că unele dintre ele sunt frumoase și pline de muzicalitate, îl vom obliga totuși să fredoneze vodeviluri rimate, oricât v-ați supăra pentru asta.

F.M. Dostoievski⁵²

Ironia lui Dostoievski din citatul de mai sus, exagerând, desigur, subliniază prăpastia, considerată de netrecut, între aceste curente de gândire dominante din cultura rusă a secolului al XIX-lea. O nuanțare față de slavofili care promovau tradițiile vechi rusești o constituie narodnicismul (sau populismul, cum mai este cunoscut). Narodnicismul este o orientare ideologică susținută de intelectualitatea rusă din perioada anilor 1860-1910, care promova apropierea de popor din dorința de a-și căuta rădăcinile, locul specific în lume, orientare venită pe fundalul sentimentului dat de pierderea acestor rădăcini și a valorilor autentice. Narodnicismul este, după cum considera Nikolai Berdiaev, credința în poporul rus, mai ales în țărănime. Narodnicii credeau cu fermitate că poporul ascunde taina vieții adevărate, necunoscută de clasele dominante culte. Esența mișcării era dată de sentimentul de înstrăinare de popor pe care-l avea intellighenția, precum și de sentimentul de vină față de popor⁵³. Intellighenția a resimțit mereu acest sentiment de vină, considerînd că este pe vecie îndatorată față de popor.

O orientare narodnică spirituală, cu un accent pus pe religie, a fost promovată, printre alții, de către slavofili, Dostoievski și Tolstoi, care credeau că în popor este ascuns un adevăr religios. De partea cealaltă, aripa nereligioasă (adesea și antireligioasă), susținută de Herzen, Bakunin, narodnicii socialiști din anii '70, căuta în popor adevărul social. Istoriografia sovietică considera că era cea de-a doua mare etapă revoluționară în Rusia, după cea a decembrieștilor, de esență aristocratică, și înaintea celei proletare din secolul al XX-lea. Întrucât ideologia narodnicistă pune accent pe un drum aparte, original al Rusiei către socialism, evitând capitalismul, se poate spune că orientarea se apropia destul de mult de varianta proletară ulterioară. Teoreticianul acestei variante de socialism rus a fost A.I. Herzen, în anii '40-50, bazându-se pe slaba dezvoltare a capitalismului în Rusia și pe existența unei obști țărănești destul de puternice. Pe de altă parte, experiența din exil a scriitorului, care a fost martor al înfrângerii mișcării revoluționare din 1848-1849, l-a făcut să fie prea puțin încrezător într-o variantă revoluționară europeană valabilă și pentru Rusia, gândindu-se din ce în ce mai serios la terenul propice pe care socialismul l-ar putea găsi în patrie, modelat fiind pe structura țărănească, obștea satului. „Socialismul rus” sau „socialismul țărănesc”, cum a mai fost numit, promovat de Herzen, se baza pe proprietatea pământului deținut de obști, pe ideea dreptului de proprietate a pământului pe care îl aveau țărani și, de asemenea, pe forma de conducere pașnică pe care o aveau la dispoziție comunitățile țărănești.

⁵² Dostoievski, *op.cit.*, III, p.318-319.

⁵³ Berdiaev, *op.cit.*.

Toate aceste idei au fost preluate mai târziu de către narodnici, care l-au considerat pe Herzen precursorul, întemeietorul acestei mișcări. Teoria lui Herzen a fost dezvoltată mai departe de N.G. Cernîșevski, cu unele nuanțări. Obștea sătească era chemată, în viziunea lui Cernîșevski, să fie promotorul unei forme colectiviste de producție, care să se desfășoare în paralel cu formele capitaliste cunoscute, după care, treptat, să le elimine pe acestea, pentru ca în Rusia să se instituie producția colectivă și, evident, un consum, o folosință de aceeași manieră din partea membrilor obștii.

În interiorul mișcării narodniciste existau două direcții principale – una mai moderată, liberală, și alta radicală, revoluționară. Reprezentanții primei direcții erau adepții unor transformări sociale, politice, economice pașnice în Rusia, în timp ce aripa radicală, considerându-se urmașii lui Cernîșevski, aveau în vedere răsturnarea rapidă a regimului, prin forță, pentru a se pune în practică cât mai repede idealurile socialiste. O altă distincție care se face în interiorul mișcării, după gradul de radicalism, presupune patru orientări decelabile: una conservatoare; alta liberal-revoluționară, o a treia – social-revoluționară și ultima, anarhistă.

Orientarea *conservatoare*, de dreapta, era în strânsă legătură cu slavofili (Appolon Grigoriev, N.N. Strahov), având ca forum de dezbatere redacția revistei „Nedelia”, unde activau jurnaliștii P.P. Cervinski și I.I. Kabliț-Iuzov. Printr-un mic articol din 1875, Cervinski analiza starea de decădere în care se afla literatura vremii, promovând teza ca intelectualii să se orienteze spre valorile morale pe care le puteau găsi la sat. De asemenea, se punea un mare accent pe organizarea sub forma obștii, organizarea în arteluri și, nu în ultimul rând, pe sentimentul religios, specifice locuitorilor de la sat, mult mai presus decât valorile europene pe care le avea intelectualitatea rusă. Un alt reprezentant al orientării este și K.D. Kavelin.

Orientarea *liberal-revoluționară*, de centru, s-a manifestat între anii 1860-1870, fiind reprezentată de G.Z. Eliseev, de la redacția revistei „Sovremennik”, N.N. Zlatovratski, L.E. Obolenski, N.K. Mihailovski, V.G. Korolenko (de la „Otecestvennîe zapiski”), S.N. Krivenko ș.a. Ideologii principali ai acestei orientări au fost P.L. Lavrov și N.K. Mihailovski, care susțineau posibilitatea ca Rusia să nu treacă prin experiența capitalistă, sugerând de asemenea că împrumuturile europene, de orice fel, nu făceau decât să intre în contradicție cu specificul, mai ales social și economic, din patrie.

Orientarea *socialist-revoluționară* a fost susținută de P.N. Tkaciiov și N.A. Morozov. Cel dintâi afirma că autocrația nu are nici un fel de legitimitate în Rusia și, din acest motiv, putea și trebuia să fie lichidată rapid. Pentru a pune în practică acest obiectiv, partea radicală a intelectualității, susținători ai ideii revoluționare, trebuia să organizeze asociații conspirative în care să se pregătească pentru luarea puterii și pentru transformarea, mai apoi, a țării într-o mare comună-obște. Democrația nu era o valoare la care Tkaciiov să viseze: el considera că e de dorit ca minoritatea să domine majoritatea. De aceea se dorea ca această minoritate, prin toate formele posibile, inclusiv prin teroare, să dezorganizeze puterea și să pună mâna pe ea.

În sfârșit, *orientarea anarhistă* nega în totalitate nu numai posibilitatea de a efectua anumite transformări în cadrul statului, afirmând că orice putere dorea de fapt să anihileze libertatea individuală, pe care o dorea supusă ei. Ideologii mișcării au fost M.A. Bakunin și P.A. Kropotkin. Mai mult, Bakunin considera că rusul este, prin natură, revoluționar, protestatar, din instinct. De aceea revoluționarii trebuia, în viziunea lui, să treacă la organizarea unei revolte naționale prin care să se lichideze statul existent, dar

care trebuia să vegheze ca să nu apară unul nou în loc. De partea cealaltă, Kropotkin punea accent pe rolul important al maselor în procesul de restructurare a societății, chemând inteligența colectivă să creeze comune, structuri autonome, federații.

Teoreticianul „întoarcerii în popor” (*hojdenie v narod*) a intelectualilor pentru a răspândi înțelepciunea și cunoștințele pe care le dobândiseră prin educație a fost Piotr Lavrov, fost inginer militar, membru al grupării „Zemlia i volia”. Ideile sale au fost publicate în *Scrisori istorice* (1869-1870), care au devenit imediat extrem de populare printre tineri. În perioada 1873-1874, copii de nobili sau de preoți au încercat să restabilească legăturile rupte cu poporul, trăind în mijlocul țăranilor, familiarizându-se cu modul lor de viață, încercând să reinterpreteze noțiunile tradiționale țărănești prin prisma doctrinelor europene la modă. Ca un semn distinctiv, tinerii apelaseră la un cod vestimentar care le susținea cel mai bine convingerile: se îmbrăcau în cămăși roșii, cu pantaloni largi, de fason țărănesc, lăsându-și părul lung; la rândul lor, fetele își tăiau părul scurt și purtau bluze albe simple, fuste negre și cizme bărbătești⁵⁴.

Punctul culminant a fost declanșat de decizia guvernului, care a poruncit studenților ruși ce învățau în Elveția (unde accesul la studii superioare era mult mai mare, inclusiv pentru fete) să revină în patrie. Aproximativ 2500 de tineri, nu numai studenți, au decis să meargă în sânul poporului, hotărâți să lucreze în folosul lui ca învățători, notari, doctori, veterinari, asistente medicale, vânzători. Dincolo de acest ajutor concret, unii dintre tineri, propagandiști, militau din toate puterile pentru ridicarea nivelului ideologic al populației în vederea pregătirii unei iminente revoluții. Nu de puține ori însă aceste idei generoase promovate de tinerii progresiști nu erau deloc înțelese sau acceptate de către țăranii printre care se infiltrau. Existau numeroase cazuri în care țăranii, temându-se de represalii ulterioare, îi denunțau autorităților, cu atât mai mult cu cât nu le erau accesibile multe dintre ideile răspândite⁵⁵. Turgheniev, în *Povestirile unui vânător*, ne ajută să ne facem o impresie asupra acestui dialog ratat:

Chiar țăranii lui mi-au povestit, dar eu vorbele lor nu le iau în seamă. Vasili acesta, Nikolaici /Liubozvonov/, om tânăr, a moștenit-o de curând pe maică-sa. Iată că sosește la moșia părintească. Se adună țăranii, să-și bucure ochii de vederea stăpânului. Iese Vasili Nikolaici. Se uită țăranii: ce-o mai fi și comedia asta? Boierul, cu pantaloni de catifea, ca vizitiii, încălțat cu cizme cu carâmbi răsfrânți, îmbrăcat în rubașcă roșie și caftan, tot ca vizitiii; poartă barbă și în cap un fel de cușmă ciudată; și la obraz e ciudat: de beat nu-i beat, dar nici în toate mințile nu pare. „Noroc, băieți, zice, Dumnezeu cu voi”. Țăranii se închină până la pământ, dar tac: i-a cuprins sfiiciunea, înțelegi dumneata. Parcă nu i-ar fi nici lui la îndemână. Începe să le ție o cuvântare: „Eu sunt rus, zice, și voi sunteți tot ruși; mi-i drag tot ce-i rusesc, am suflet de rus și sângele mi-i de asemenea rusesc... Și deodată dă poruncă: Hai, copii, ziceți-i un cântec de-al nostru, rusesc”. Țăranii s-au buimăcit de tot; le tremură genunchii. Unul mai îndrăzneț a dat să cânte, dar numaidecât s-a făcut mititel, pitindu-se după ceilalți... (...) Au mai fost la noi asemenea moșieri, boieri pătimași, cheflii vestiți și tocmai așa se îmbrăcau, ca vizitiii, și jucau, cântau la chitară și din gură, beau cu slugile, chefuiu cu țăranii⁵⁶.

Aceasta a făcut ca mișcarea populistă să se reformeze, prin instituirea unei organizații centralizate în capitală, care, din 1876, a luat numele de „Zemlia i volia”. Prin

⁵⁴ Hosking, *op.cit.*, p.247.

⁵⁵ În 1877 au avut loc procese în masă a peste 250 de revoluționari arestați de poliția imperială.

⁵⁶ I.S. Turgheniev, *Ovsianikov*, în *Povestirile unui vânător*, în românește de Mihail Sadoveanu, Ed. Raduga, Moscova, Ed. Albastros, București, 1989, p.74.

încercările ei de a-i coordona pe entuziaștii ce făceau în continuare propagandă în orașe și sate, a fost considerată de istorici prima încercare de a crea un partid politic la nivelul întregului imperiu rus⁵⁷.

Tot în întâmpinarea ideii de luminare a maselor, de a asigura accesul la învățătură pentru un număr cât mai mare de oameni a apărut ideea școlilor elementare de duminică. Inițiatorul acestei mișcări a fost Platon V. Pavlov, profesor de istorie la Kiev, iar proiectul propus de el, publicat în „Kievski telegraf” din 23 septembrie 1859, a fost apoi adoptat și în capitală, de către Pirogov. În toamnă, după reluarea cursurilor, au apărut primii douăzeci și opt de voluntari, care au făcut posibilă deschiderea cursurilor școlii de duminică pe 11 octombrie, pentru un număr de cincisprezece elevi. Peste un an, numai la Kiev existau șapte asemenea școli, trei fiind deschise de studenți, una de elevii din clasele superioare de gimnaziu, una aparținând personalului pedagogic al unui gimnaziu feminin și două de doamne din societatea înaltă. În ianuarie 1861, la Petersburg funcționau paisprezece asemenea școli; de asemenea, școli de duminică funcționau și în treizeci și șase orașe de provincie (Ekaterinoslav, Moghilev, Kazan, Riazan, Odessa, Arhanghelsk, Poltava ș.a.)⁵⁸. Deși deschise tuturor, școlile erau frecventate în principal de tineri, între 12 și 20 de ani.

Întrucât nu erau susținute oficial, nici măcar de către administrația locală, școlile, gratuite, evident, erau slab înzestrate în privința materialului didactic. Și programa era rudimentară: citit, scris, aritmetică, catehism (predat de reprezentanții Bisericii, sub supravegherea eparhiei). Cu toate acestea, profesorii făceau mari eforturi pentru a asigura elevilor noțiuni de cultură generală. Au fost înființate biblioteci, se apela adesea la studiul literaturii ruse moderne; după apariția interdicțiilor de studiere a anumitor discipline în învățământul de stat, la școlile de duminică se putea învăța în continuare istoria, franceza, germana ș.a.m.d. Întrucât poliția suspecta prezența, în cadrul școlilor de duminică, a unor reprezentanți ai cercurilor revoluționare, din iunie 1862 aceste școli au început să fie interzise, mai ales în capitală, fiind susceptibile a transmite ideii atee și în contradicție cu forma autocratică a puterii⁵⁹.

În curând, locul acestora a fost luat de școlile de zemstvă, sub patronaj de stat, pentru o mai bună supraveghere a fenomenului. Școlile de duminică au fost reluate abia la sfârșitul secolului al XIX-lea, dar, de data aceasta, au fost „preluate” de către revoluționari, care doreau pregătirea terenului pentru propagarea ideilor lor antimonarhice.

3.4.1.1. Narodnicii radicali

În 1861-1864 cea mai importantă societate secretă din Petersburg care activa pe acest tărâm era „Zemlia i volia”. Impulsionați de ideile lui A.I. Herzen și N.G. Cernîșevski, membrii ei – A.A. Sleptov, N.A. Serno-Solovievici, A.A. Serno-Solovievici,

⁵⁷ Hosking, *op.cit.*, p.251.

⁵⁸ Apud Alain Besançon, *Éducation et société en Russie dans le second tiers du XIXe siècle*, Paris, La Haye, 1974, p.118.

⁵⁹ Besançon, *op.cit.* p.123. Decretul de suspendare, din 1862, ne transmite exact numărul acestor școli, după regiuni: în Petersburg – 64, Moscova – 30, Harkov – 27, Kazan – 47, Kiev – 46, Vilna – 1, Odessa – 32, Dorpat – 12, Siberia Răsăriteană – 12, Siberia Apuseană – 3, într-un total general de 247 (31 din aceste școli fiind pentru fete, restul – de băieți; *apud* Besançon, p.130-131).

N.N. Obrucev, V.S. Kuroc'kin, N.I. Utin, S.S. Rîmarenko – își propuneau crearea condițiilor pentru declanșarea revoluției, care era așteptată în anul 1863, după finalizarea semnării actelor de proprietate asupra pământului. Obiectivele, foarte ambițioase, promovate de membri – răscumpărarea pământului de către țărani, înlocuirea funcționarilor de stat cu persoane alese, reducerea cheltuielilor pentru întreținerea armatei și a curții imperiale – nu au găsit susținere în popor, așa că organizația s-a autodizolvat.

Un alt cerc, satelit al acestei organizații, a generat, în 1863-1866, la Moscova, o altă societate secretă, a lui N.A. Ișutin, care avea în plan pregătirea revoluției țărănești prin intermediul unui complot în care să fie implicate grupuri de intelectuali. În 1865 s-au stabilit legături foarte puternice, mai ales prin D.V. Karakozov, devenit și el membru al organizației, cu societăți similare din Petersburg, cu revoluționarii polonezi, cu emigranții politici ruși și nu în ultimul rând cu cercurile din provincie (Saratov, Nijni-Novgorod, Kaluga ș.a.). Organizația urmărea să pună în practică ideile lui Cernîșevski referitoare la crearea de arteluri și ateliere care reprezentau un prim pas în obținerea de transformări socialiste ale societății. La inițiativa membrilor, în 1865 a fost creată la Moscova o școală gratuită, mai multe ateliere (de împletituri, de croitorie), o fabrică de vată, tot pe baze asociative, în Mojaisk; de asemenea, se duceau tratative de creare a unor comune de către muncitorii ceferiști din Kaluga.

Anul 1866 a fost unul de cotitură pentru organizație: în timp ce pregătiseră în detaliu evadarea din închisoare a liderului spiritual, Cernîșevski, D.V. Karakozov, adept al practicilor ultraradicale, a încercat un atentat asupra lui Alexandru al II-lea, soldat cu numeroase represii – au fost arestați peste două mii de membri, treizeci și șase dintre ei primind diverse pedepse. În 1869 a început să funcționeze la Petersburg o altă organizație radicală, „Narodnaia rasprava”, având 77 de membri, conduși de S.G. Neceaev. Și ea avea ca scop pregătirea revoluției țărănești. Organizația a intrat în vizorul autorităților când un membru al organizației, I.I. Ivanov, a fost acuzat de trădare de către lider și ucis. Formațiunea a fost dizolvată, Neceaev a fugit în străinătate, dar a fost arestat în Elveția și extrădat, în țară fiind condamnat mai apoi ca deținut de drept comun.

În 1874 la Moscova a fost înființată organizația intitulată „Vserossiiskaia soțial'no-revoluționnaia organizația”, dar după seria de arestări și procese din anii 1875-1876, a intrat în noua organizație „Zemlia i volia”. Membrii ei (G.V. Plehanov, L.A. Tihomirov, O.V. Aptekman, A.I. Jeliabov, V.I. Figner ș.a.) acționau conspirativ, fiind grupați în mici cercuri care se supuneau administrației centrale. Avea filiale în Kiev, Odessa, Harkov ș.a. Și ea avea ca obiectiv realizarea revoluției țărănești; societatea nou creată va avea la bază principiile colectivismului și anarhismului (bakuninism), alături de socializarea pământului și organizarea unei federații de obști care să înlocuiască statul actual. În 1877 organizația avea aproximativ 60 de membri și cca 150 de simpatizanți, fiind susținuți propagandistic prin intermediul revistei „Zemlia i volia” (oct. 1878 – aprilie 1879).

Așa cum am văzut, o parte a membrilor și simpatizanților dorea depășirea laturii propagandiste prin publicații și fluturași, propunând infiltrarea revoluționarilor printre țărani, desfășurarea de acolo a unor munci utile – doctori, profesori, fierari, tăietori de lemne ș.a. Asemenea centre revoluționare au devenit regiunea Volgăi (gubernia Saratov), apoi a Donului ș.a.m.d. O altă parte a activiștilor se infiltraseră printre muncitorii din Petersburg, Harkov și Rostov. Prima demonstrație din istoria Rusiei a fost organizată chiar de ei, la 6 decembrie 1876, în fața catedralei Kazanski din Petersburg. Acum a fost

fluturat pentru prima dată stindardul organizației cu însemnele „Zemlia i volia”, iar membrul ei marcant, G.V. Plehanov, a ținut o cuvântare.

Reprezentatii din sud ai narodnicilor au preferat calea terorismului. Ei susțineau că organizează acte de autoapărare și de răzbunare împotriva administrației țariste. În februarie 1878 V.I. Zasulici l-a asasinat pe guvernatorul Petersburgului, F.F. Trepov, care poruncise biciuirea unui student revoluționar. În același an, o altă organizație, din Kiev și Odessa, a organizat asasinarea unui agent de poliție, a unui colonel de jandarmi și a guvernatorului general din Harkov. În august 1878, un alt revoluționar l-a înjunghiat pe șeful jandarmilor din Petersburg, N.A. Mezențev (gestul s-a repetat peste un an, cu succesorul lui). Toate actele de terorism răzbuiau confrăți revoluționari pedepsiți, într-un fel sau altul, de către autorități. Era normal să urmeze un val susținut de represalii din partea autorităților: procese politice demonstrative finalizate cu condamnări de durată la ocnă, pentru propagandă scrisă și verbală; au fost pronunțate de asemenea, în 1879, șaisprezece condamnări la moarte pentru apartenență la organizații criminale.

Organizația „Zemlia i volia” s-a dizolvat în august 1879 datorită disensiunilor flagrante între membri. Cei care nu susțineau actele teroriste (Plehanov, L.G. Deici, P.B. Axelrode, Zasulici ș.a.) au format o altă organizație, „Ciornii peredel” (aveau în vedere redistribuirea pământului pe baza dreptului țărănesc obișnuit). Adepții terorii (Jeliabov, Mihailov, Figner ș.a.) au creat organizația „Narodnaia volia”, care, relativ repede, pus bazele a numeroase filiale (cca 80, în care funcționau aproape o mie de susținători). „Narodnaia volia” a organizat mai multe atentate împotriva lui Alexandru al II-lea (prima pe 18 noiembrie 1879), ultimul fiindu-i fatal (1 martie 1881). În valul de represiuni ce a urmat, soldat cu numeroase procese ale revoluționarilor, organizația a fost distrusă. În 1881-1884 în anchetele jandarmeriei au fost cercetate cca 10.000 de persoane. Membrii organizației „Ciornii peredel” au fost și ei afectați de valul de represiuni, liderii acesteia fiind nevoiți să emigreze în Elveția, unde au făcut cunoștință cu ideile marxiste, creând, în 1883, la Geneva, grupul „Osvobojdenie truda”. Rămășițele organizației „Narodnaia volia” au pus bazele, în decembrie 1886, la Petersburg, facțiunii teroriste a partidului „Narodnaia volia” (A.I. Ulianov, P.I. Șevîriov). Se caracterizau printr-o mai mare apropiere de marxism, fiind orientați de data aceasta nu pe țărani, ci pe muncitori.

În a doua jumătate a anilor 90, micile grupuri narodniciste și alte cercuri ce existau în Petersburg, Penza, Poltava, Voronej, Harkov, Odessa s-au reunit, în 1900, formând Partidul sud al socialiștilor-revoluționari (*Iujnaia partia soțialistov-revoluționerov*), iar alții, în 1901, în Uniunea eserilor (Soiuz eserov). În 1902 a fost creat partidul sociliștilor-revoluționari, cu ideologie narodnicistă.

3.4.2. Počvenniki

Ne-am rupt într-atât de pământul nostru rusesc, încât am pierdut orice noțiune despre imensa diferență dintre această doctrină și sufletul poporului rus. De altfel, nu numai că n-am pus mare preț pe caracterul popular, dar nici nu am recunoscut că poporul ar avea vreun caracter. Am și uitat să ne gândim la el și am fost convinși, cu un calm despotice absolut (fără să punem vreo întrebare), că poporul nostru va accepta la rezeală tot ce-i vom indica, adică, de fapt, tot ce-i vom porunci. (...) Oamenii noștri

universali s-au comportat față de poporul lor ca niște moșieri veritabili, chiar și după abolirea iobăgiei.

F.M. Dostoievski⁶⁰

O altă orientare ideologică înrudită cu slavofilii a fost *poc'vennicestvo* (de la *počva*, sol, fundament), apărută în anii 1860 (reprezentanți: F.M. Dostoievski, M.M. Dostoievski, A. Grigoriev, N. Strahov ș.a.; de asemenea curentul a cunoscut un reviriment puternic în secolul al XX-lea, avându-i ca reprezentanți pe scriitorii Vasili Belov, Anatoli Ivanov, Valentin Rasputin și Andrei Lesniak ș.a.).

Ideea fundamentală a promotorilor acestei mișcări era că poporul rus avea o misiune aparte, de a salva întreaga umanitate; era propovăduită de asemenea necesitatea apropierii de popor (considerat a fi fundamentul național) a intelectualității, în general a membrilor educați ai societății pe baze religios-etice. Termenul de *poc'vennicestvo* a apărut în publicistica lui Dostoievski, care sublinia nu o dată necesitatea întoarcerii a originile populare, naționale. Din punct de vedere genetic, gruparea își trăgea inspirația din orientarea unor membri mai tineri din redacția revistei „Moskvitianin” (1850-1856), ideea întoarcerii spre țărănul rus fiind una favorită a slavofililor. Spre deosebire de aceștia, reprezentanții noii orientări luau și elementele pozitive susținute de occidentalști.

Mișcarea era întreprinsă împotriva nobililor deținători de țărani, a birocratiei; progresul în Rusia putea fi atins prin apropierea oamenilor de valorile țărănești. În același timp, susținătorii ideilor se declarau în favoarea dezvoltării industriei, a comerțului, a libertății personalității și a presei. Deși acceptau cultura europeană, susțineau că Occidentul este „putred”, burghezia și lipsa de spiritualitate fiind elementele lui negative; de asemenea, respingeau ideile revoluționare, socialiste și materialismul, pe care le considerau a fi în contradicție cu idealurile creștine.

În anii '70 ai secolului al XIX-lea, elemente ale acestei mișcări puteau fi identificate în lucrările filosofice ale lui N.I. Danilevski și în *Jurnal de scriitor* al lui F.M. Dostoievski. După experiența tragică din lagăr, Dostoievski a fost din ce în ce mai puțin convins de ideea susținută anterior, conform căreia intelectualii trebuia să impună poporului concepția lor de societate umană și rațională. Această convingere și-a manifestat-o mai târziu în toate scrierile sale, polemizând din toate puterile cu socialismul rus, la modă pe atunci în țară. Singura cale de izbăvire era văzută în țărănime, în posibilitatea țăranilor de a se ridica deasupra păcatului; credința autentică, ortodoxă, considerată atât de firească pentru ruși, trebuia, la rândul ei, să-i mântuiască și pe intelectuali, reintegrându-i în societatea de care, prin raționamentele lor, s-au înstrăinat⁶¹.

Unde se află însă punctul de contact cu poporul? Cum trebuie făcut primul pas pentru a ne apropia de el, iată întrebarea, preocuparea ce trebuie să fie împărtășită de toți cărora le e scump numele de rus, de toți cei care iubesc poporul și țin la fericirea lui. Căci fericirea lui înseamnă fericirea noastră. Firește, primul pas spre orice înțelegere îl constituie știința de carte și învățământul. Poporul nu ne va înțelege niciodată dacă nu va fi pregătit pentru aceasta în prealabil. Altă cale nu există și, susținând aceasta, suntem conștienți că nu spunem nimic nou. Deocamdată însă pătura cultă trebuie să facă întâiul pas, ea trebuie să se folosească de situația ei și cât mai intens. Răspândirea

⁶⁰ Dostoievski, *op.cit.*, II, p.283.

⁶¹ Hosking, *op.cit.*, p.217.

intensivă a culturii, neîntârziată și cu orice preț – iată sarcina epocii noastre, primul pas spre orice activitate⁶².

Apăruseră, prin urmare, mai ales ca o reacție la mișcarea narodnicistă, considerată exagerată artificială, curentul cel nou se afirma tocmai prin îndepărtarea de aceasta, dar și de celelalte curente ale epocii:

Pentru slavofili, narodnici, învelișul rudimentar al mujicului ascundea virtuți generoase care se vor arăta, mai devreme sau mai târziu, la soarele libertății.

Pentru occidentalști, era un veșnic ignorant, împotmolit în rutină și egoism, incapabil să distingă interesul general de interesul particular, ostil oricărui progres, oricărei schimbări, și nu respecta decât nagaika. (...) Nu arareori mi s-au făcut, pe vremuri, și mi se fac și azi, ca să zic așa, muștrări sau mi se pune întrebarea: de ce eu, zugrăvind în scrierile mele personaje din toate păturile sociale, nu vorbesc niciodată de țărani, nu mă străduiesc să-i înfățișez creând chipuri artistice; de ce nu pătrund în viața lor, în condițiile lor economice de trai ș.a.m.d. Din asta se poate trage concluzia, ba unii chiar au și tras-o, că eu ocolesc cu bună știință „poporul”, că nu-l iubesc, adică „nu-l plâng”, nu particip la soarta, truda, nevoile și amărăciunile lui, într-un cuvânt, nu sufăr pentru el. Că acesta este un fel de dezgust, de boierie, epicureism, dragoste de confort⁶³.

„De ce nu te-ai dus în mijlocul poporului, n-ai căutat prilejul să te apropii de el, să-l cunoști, să-l studiezi?” (...)

Am cunoscut pe vremuri narodnici, poeți, povestitori. Și lor le plăcea mai mult să se apropie de popor de departe, stând în cabinetul lor de lucru de la țară; intrau în izbele țărănești ca să se odihnească, să se adăpostească de vreme rea, într-un cuvânt, boierește, aducând cu ei toate accesoriile unui confort atât de rafinat, încât, firește, în fața acestuia, modestul meu „epicureism” pălește.

Ca și ceilalți exponenți ai mișcărilor mesianice, și Dostoievski vedea în Rusia modelul de urmat și pentru alte țări din Europa, în dorința tuturor de a atinge armonia universală atât de visată, mai ales într-un secol atât de plin de războaie. Personajul-cheie al romanului *Frații Karamazov*, starețul Zosima, este exemplar în acest sens. Pe de o parte, originea lui. Provenind din mediul nobiliar, a făcut școala de cadeți, fiind un bun cunoscător al limbii franceze, vorbită în saloane, și al manierelor elegante. O revelație l-a făcut să părăsească armata și să se retragă în mănăstire. Convingerea lui, ca și convingerea scriitorului, de altfel, este mesianică: „Mântuirea Rusiei va veni de la poporul ei (...). Poporul îl va primi pe ateu și-l va învinge și se va naște o Rusie ortodoxă unită. Aveți grijă de oameni și îngijiți sufletele lor. Iluminați-i fără ostentație. Aceasta este misiunea voastră monastic. Deoarece acest popor îl poartă pe Dumnezeu”⁶⁴.

3.4.3. Socialiștii: „Impulsul de a distruge este un impuls creator!”

Având în marea lor majoritate o tentă socialistă, societățile secrete constituiau un fel de cluburi care adunau exponenții intelighenției cu vederi revoluționare din epocă: funcționari, ofițeri, profesori, muzicieni, pictori, oameni de știință, scriitori. De exemplu,

⁶² Fiodor Dostoievski, *Scrisori despre literatură și artă*, antologie, studiu introductiv, note și comentarii de Albert Kovacs, în românește de Nicolae Iliescu și Albert Kovacs, Ed. Cartea românească, București, 1989, p.156.

⁶³ Goncearov, *Slugile din veacul trecut*, în *Luna mai la Petersburg. Nuvele, schițe, amintiri*, traducere de Ștefana Velisar Teodoreanu și Maria Roth, Editura pentru literatură universală, București, 1963, p.380.

⁶⁴ Hosking, *op.cit.*, p.217.

în cercul (înființat în 1845), condus de nobilul M.V. Petrașevski, funcționar la Ministerul de externe, aristocrat, din care a făcut parte și tânărul Fiodor Dostoievski, alături de alți scriitori, ca poetul A.N. Pleșceev și prozatorul M.E. Saltîkov-Șcedrin, se citeau tot felul de rapoarte, erau dezbătute ideile socialiștilor utopici francezi Henri de Saint-Simon și Charles Fourier, fără a fi ignorate probleme ridicate de cenzură sau de sistemul iobăgist din țară (*Proiectul de eliberare a iobagilor* realizat de Petrașevski era unul dintre cele mai curajoase documente politice ale epocii, visând să reorganizeze societatea într-o rețea de cooperative de producție⁶⁵). Spre deosebire de alte organizații secrete, acest cerc nu avea un caracter politic și revoluționar, limitându-se la lecturarea unor materiale considerate în Rusia acelor vremuri subversive. De teama însă pericolului revoluționar care a zguduit din temelii Europa în 1848, Nicolae I îi considera, în 1849, pe membrii cercului niște complotiști extrem de periculoși.

E adevărat, de cele mai multe ori asemenea societăți nu aveau viață lungă. Lupta se dădea, de cele mai multe ori, în planul ideilor, nu se făceau planuri concrete de punere a lor în practică⁶⁶. După cum se știe, membru al acestui cerc a fost și Fiodor Dostoievski, mai sceptic în ceea ce privește înfăptuirea utopiei sociale dezbătute atât de aprins. Existau însă, printre membri, și persoane foarte pătimase, cum era N. Speșnev, prototip al lui Stavroghin, descris așa de plastic de Dostoievski în romanul *Demonii*. Poliția secretă își făcea cu prisosință datoria, având informatorii potriviți în mai toate situațiile. Și cercul lui Petrașevski a fost ținut sub control.

Pe 23 aprilie 1848, după o întâlnire de vineri pe care o avuseseră „revoluționarii”, în celebrul an revoluționar care a scuturat din temelii toate imperiile Europei, Nicolae I, care a venit la domnie tocmai prin înăbușirea extrem de dură a celebrei revolte a decembriștilor, în 1825, dorind să demonstreze că poate ține foarte bine lucrurile sub control, a dat ordin ca gruparea cu pricina să fie arestată. Trăsurile negre speciale au venit după cei treizeci și patru de arestați, ducându-i mai apoi la Secția a treia, după care în celulele de la fortăreața Petru și Pavel. Împăratul nu se mulțumise însă doar cu arestarea lor, dorea să se găsească toate legăturile pe care complotiștii le aveau, pentru a înăbuși în fașă conspirația. Au fost condamnați la moarte douăzeci și unu dintre membrii societății (inclusiv Dostoievski), care nu au dorit sub nici o formă să colaboreze cu poliția secretă. Peste opt luni, pe 22 decembrie 1849, s-a stabilit ca pedeapsa celor douăzeci și unu să fie adusă la îndeplinire, în piața regimentului de gardă Semionovski. Ca o lovitură de teatru, în momentul în care trebuia să pornească rafalele gloanțelor, a venit îndurarea imperială: condamnarea la moarte a fost înlocuită cu munca la ocnă. Dostoievski a fost trimis la ocnă în Siberia, la închisoarea din Omsk, unde a petrecut patru ani, purtând neîncetat lanțurile de condamnat.

Mihail Bakunin reprezenta, prin orientarea sa socialistă, o altă cale de a depăși prăpastia dintre elite și oamenii de rând. Celebrul său aforism citat mai sus este o concluzie trasă din lecturile sale. Ca și în cazul lui V.G. Belinski, care a încercat să aplice teoriile socialiste la literatură, pentru Bakunin inițierea a venit nu în urma cunoașterii directe, nemijlocite, a țăranilor ruși, ci prin intermediul filosofiei germane (Hegel, Fichte). În viziunea lui Bakunin, dialectica hegeliană era explicată ca o luptă între cei care sprijineau ordinea existentă a lucrurilor și cei care doreau s-o distrugă pentru a crea o

⁶⁵ Solomon Volkov, *Istoriya kul'tury Sankt-Peterburga s osnovanija do naših dnei*, Moscova, 2001, p.59.

⁶⁶ În ceea ce-l privește pe Petrașevski, se pare că a încercat implementarea, pe moșia sa, a unui falanster fourierist, dar țăranii l-au incendiat.

societate mai umană. Revoluția socială, în viziunea sa, presupunea o purificare de mari proporții pentru umanitate, care, prin spiritul ei absolut, putea ajunge la o deplină autocunoaștere, la o armonie generală, inclusiv socială. De aceea, distrugerea imperiului era soluția necesară pentru a trece la noul stadiu, mai ales că această formă de organizare socială nu era specifică slavilor, fiind rodul unei corceli nefericite de elemente mongole, pline de cruzime, cu unele în care domină pedanteria prusacă⁶⁷. Și în cazul lui Bakunin sunt dezvoltate utopii politice, dar și etnice, cu note panslave mesianice:

Prin însăși natura lor și în însăși ființa lor, slavii nu sunt absolut deloc un popor politic, adică nu au înclinații spre stat (...). Slavii sunt predominant oameni iubitori de pace și agricultori (...). Trăind în obști separate și independente, conduse, după obiceiul patriarhal, de bătrâni, dar pe principiul alegerii și folosind toți în mod egal pământul obștii, ei (...) pun în practică ideea frăției umane⁶⁸.

Ceea ce constituie nota distinctivă a teoriilor lui Bakunin este că, în cele din urmă democrația rusă va dizolva puterea statului: pentru prima dată în istoria rusă apare clar exprimată ideea unei insurecții populare ruse care va duce, în cele din urmă, la eliberarea întregii Europe. După cum spun contemporanii lui, nu atât ideile, cât mai ales magnetismul cuvintelor sale a făcut foarte mulți adepți:

Înainte de conferință am avut cinstea să fiu prezentat marelui om. Arătându-se amabil, a binevoit să-mi adreseze câteva cuvinte. Și am putut constata că marii revoluționari sunt la fel de închipuiți și de meschini ca niște băcani oarecare. Apoi a urcat la tribună.

Ce spunea el nu era cine știe ce inteligent ori logic, dar câtă elocință! Ce dicție! Cât patos! Imposibil să-i rămâi nepăsător. Omul acesta era un revoluționar înnăscut. Sunt convins că, dacă ar fi ajuns cândva președinte, în chiar aceeași zi ar fi încercat să se răstoarne singur de la putere⁶⁹.

Un alt reprezentant al socialismului revoluționar rus este Aleksandr Herzen. Cunoscător de aproape al Occidentului atât de hultit de către slavofili (a locuit în Franța, Italia și Anglia), a ajuns în final la concluzia că, în patrie, deși statul era corupt și excesiv de autoritar, poporul rămăsese încă neviciat, ducându-și, în cea mai mare parte existența pe baza vechiului stil de viață, guvernat de obști sătești și proprietate comună. „Obștea a salvat poporul de barbaria mongolă și de civilizația imperială – spunea el –, de mica nobilime cu lustrul ei european și de birocrăția germană. Organizarea în obști, deși puternic zdruncinată, a rezistat imixtiunii, a supraviețuit, din fericire, până la apariția socialismului în Europa”⁷⁰. Mai mult, din cauza „tinereții” extraordinare a țării sale și a neînchistării noilor instituții care i se atașaseră, Rusia avea, în viziunea lui Herzen, o șansă uriașă de a face o sinteză originală între experiența proprie și ideile importate din Occident, de a crea noi forme sociale, un stil original de socialism care va contribui în fapt chiar la renașterea Europei.

Grosul intelighenției a devenit socialistă și s-a divizat în două tendințe principale, dintre care una, narodnicii, a adoptat o concepție etnică și introvertită despre mase, scoțând în evidență trăsăturile lor ruse tipice, în timp ce a doua, marxiștii, a urmat o

⁶⁷ Hosking, *op.cit.*, p.200.

⁶⁸ *Idem*.

⁶⁹ Vranghel, *op.cit.*, p.66.

⁷⁰ Hoskin, *op.cit.*, p.202.

linie imperială și cosmopolită, punând accent pe integrarea țăranilor și a muncitorilor ruși într-o comunitate internațională. În acest fel, socialismul avea să fie și el divizat de cele două forme de identitate națională rusă⁷¹.

Un alt reprezentant important al convingerilor socialiste în Rusia este Nikolai Cernîșevski. După abolirea nereușită a țăranilor a început să fie din ce în ce mai convins că e nevoie de o revoluție socială promovată de cei mai buni dintre oameni, pe baza exemplului personal. El era convins că numai o revoluție de jos putea să ducă la o schimbare durabilă în societatea rusă. Intelectualii trebuia să le explice oamenilor, prin propagarea ideilor socialiste, ce înseamnă această societate a viitorului văzută de ei, bazată pe cooperative angajate în munca de producție. Poate cea mai bună propagandă a modelului avut în vedere a făcut-o Cernîșevski prin romanul care l-a făcut celebru, *Ce-i de făcut?*, apărut în 1862, în care este descris un cerc de activiști politici conduși de Rahmetov, care se pregătesc pentru revoluție prin studiu teoretic, activitate conspirativă și oțelirea voinței.

3.5. Mișcările radicale. Anarhiștii

Este răspândită ideea că Petru cel Mare a schimbat fața Rusiei, făcând-o dintr-o țară barbară o națiune civilizată. Faptul acesta este discutabil. Cu mult înainte de Petru cel Mare Rusia avea deja o anumită cultură, adevărat, mai degrabă bizantină decât europeană. Petru a înființat o armată regulată și o flotă, a făcut ca poporul său să intre în contact cu Europa, a împământenit noi meserii. În rest, nu a fost atât un reformator, cât un anarhist. A distrus vechea ordine a lucrurilor și nu a pus nimic în loc.

Nikolai Vranghel⁷²

Atmosfera plină de nemulțumire din societatea rusă a izbucnit, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, sub forma a numeroase atentate care încercau să elimine funcționari de stat importanți, chiar pe țar, pentru a permite demararea reformelor multășteptate. Semnificativ în acest sens este *Manifestul* scris de unul dintre atentatorii celebri din această perioadă, D.V. Karakozov, care aruncă puțină lumină asupra convingerii tinerilor revoluționari și mai ales a motivelor care i-au îndemnat la acte revoluționare:

Frate, de mult mă chinuie gândul și nu-mi dau pace întrebările de ce trebuie iubitul și simplul meu popor rus să sufere atât de mult!... De ce există, pe lângă țăranul simplu și muncitorul din fabrică, oameni care nu fac nimic – nobilii trândavi, o armată de demnitari și alți oameni înstăriți, toți locuind în case strălucitoare?... Am căutat explicația în cărți și am găsit-o. Omul care poartă întreaga responsabilitate este țarul... Gândiți-vă cu atenție, fraților, și veți vedea că țarul este primul dintre nobili. El nu

⁷¹ *Idem*, p.203.

⁷² Vranghel, *op.cit.*, p.69.

întinde niciodată mâna poporului, fiindcă el însuși este cel mai înverșunat dușman al acestuia⁷³.

Unul dintre ideologiile mișcării anarhiste, M. Bakunin, în scrisorile trimise lui Herzen și Ogariov, se manifesta explicit în favoarea violenței la care trebuia să apeleze revoluționarii pentru a-și atinge obiectivele:

Chiar dacă nu vedem altă soluție decât distrugerea, trebuie să constatăm că formele deschise ale unor acțiuni distructive pot fi multiplicare la infinit. Otrava, pumnalul, lațul și tot restul... În această luptă, totul este sfințit de revoluție... Cugetul curat al tineretului trebuie să se pătrundă de ideea că este mult mai uman să înjunghii și să sugrumi cu zecile și sutele ființele detestate, decât să te alături lor și să împarți cu ele omorurile *legale* și sistematice, prin torturarea și martirizarea a milioane de țărani... Așa acționează funcționarii noștri (*cinovnicii*), preoții, negustorii... De aceea tineretul nostru trebuie să se dedice cauzei sfinte și să smulgă din rădăcină răul, să purifice și să curețe Rusia prin sabie și prin foc, alipindu-se astfel acelor care procedează în același mod în restul Europei⁷⁴.

Prima mare manifestare cu caracter anarhic a avut loc la 14 mai 1862, evident, la Petersburg, prin apariția în oraș a proclamației radicale intitulată „Molodaja Rossija”, scrisă de un student radical, P.G. Zaicinevski, în vârstă de 19 ani, în care oamenii erau îndemnați să-l omoare pe țar și să distrugă clasele conducătoare, dorind reconstrucția Rusiei sub forma unei federații de obști sătești și fabrici conduse de comunitate. În aceeași proclamație erau ridiculizate religia, familia și instituția căsătoriei, fapt ce a făcut ca, printre suspecți, să fie trecuți și nihilistii (reputați individualiști, cei care negau, în numele libertății personale, orice încorsetare la care era supus omul de către societate, familie, religie). Oamenii erau încurajați să-și manifeste protestul prin provocarea unor incendii în masă, care ar fi dus la tulburări sociale semnificative de esență revoluționară⁷⁵. Coincidență sau nu, la scurtă vreme au apărut incendii serioase în capitală. Cel mai important dintre ele a fost cel din mai-iunie, care, timp de câteva săptămâni, a ars din temelii centrul comercial al Petersburgului – centrele comerciale Gostinii, Apraksin, Șciukin, precum și talciocul. Au mai fost distruse clădirea ministerului de interne, numeroase case particulare⁷⁶. Ca urmare, s-a declanșat o campanie de pedepsire împotriva studenților (se zvonise că în oraș circulă circa trei sute de criminali-incendiatori). Studenții se temeau să mai iasă pe stradă în uniformă, pentru a nu cădea victimă represaliilor oamenilor de rând.

Un prim atentat ratat îndreptat împotriva familiei imperiale a fost cel al lui Dmitri Karakozov, la 4 aprilie 1866, care a încercat să-l împuște pe împăratul Alexandru al II-lea în timp ce se plimba prin Grădina de vară. Datorită prezenței de spirit a unui țaran care i-a dat peste mână atentatorului, atacul a eșuat. Karakozov a fost spânzurat, dar actul a declanșat numeroase acte cu caracter patriotic, mai ales că atentatorul era polonez, stârnindu-se din nou resentimentele împotriva celor care i-au mai umilit de câteva ori pe ruși în trecut. Mihail Glinka, în opera *Viața pentru țar*, face chiar referire la un prim

⁷³ Hosking, *op.cit.*, p.245.

⁷⁴ Hélène Carrère d'Encausse, *Blestemul rușilor. Eseu despre asasinatul politic*, Ed. Polirom, Iași, 2000, p.138.

⁷⁵ Volkov, *op.cit.*, p.66.

⁷⁶ *Idem*, p.65.

moment din istoria Romanovilor, când tot un țăran îl scapă pe primul țar rus de agresiunii polonezi.

Un alt revoluționar cunoscut, S.G. Neceaev, a pus bazele, după 1869, unei organizații anarhiste intitulate *Narodnaia rasprava*, fiind ajutat material de doi teoreticieni de marcă ai reformelor din societatea rusă, N.P. Ogariov și M.A. Bakunin. Deși activitatea sa nu s-a materializat decât printr-un proces care a scandalizat opinia publică (și-a asasinat un membru al grupării, pentru a testa pregătirea morală a oamenilor săi), a rămas cunoscut prin scrierea unui *Catehism al revoluționarului*, care a fost un îndrumător pentru mulți tovarăși de idei. Era vorba de o pledoarie exaltată pentru cauza revoluționară, pentru care scopul scuza orice mijloc și din partea participanților la aceste acțiuni nici un gest nu trebuia să pară prea greu de făcut, din moment ce interesele sale erau mai presus de propria viață mărunță:

Revoluționarul este un om pierdut: nu are nici un interes al său, nici o cauză a sa, nici un sentiment, nici un obicei, nici o avere, nu are nici măcar un nume. El este absorbit în întregime de un singur interes, un singur gând, o singură trăire – revoluția. În adâncurile ființei lui, nu doar prin vorbe, ci prin fapte, el a rupt orice legătură cu ordinea civică, cu lumea educată, cu toate legile, convențiile și termenii general acceptați și cu etica acestei lumi. Va fi un dușman implacabil al acestei lumi și, dacă va continua să trăiască în ea, e numai pentru ca să o distrugă mai bine⁷⁷.

Valul de acte teroriste a scăzut simțitor, fiind reluat abia în ianuarie 1878, când a fost atacat guvernatorul Petersburgului, generalul Fiodor Trepov, rănit ușor de revoluționara Vera Zasulici. Atacatorii aveau în vizor mari funcționari imperiali și nu se sfiiau să anunțe capii forțelor de ordine asupra atentatelor în curs! După atentate în oraș erau împărțite manifeste în care se justifica actul îndrăzneț. În felul acesta i s-a luat viața lui Nikolai Mezențov, șeful jandarmeriei, anunțat în prealabil; în februarie 1879 a fost asasinat guvernatorul Harkovului, generalul Kropotkin, iar la scurtă vreme a mai fost o tentativă la Petersburg, împotriva noului șef al poliției, Drenteln, dar atentatorul a ratat...⁷⁸

La scurtă vreme s-a format, în interiorul organizației „Zemlia i volia”, o aripă radicală, ce impunea necesitatea unei acțiuni politice care avea ca scop distrugerea statului actual și înlocuirea lui cu unul nou, în care să fie puse în practică dezideratele inițiale. Presiunile în favoarea unei violențe sistematice s-au intensificat după 1878, în urma cazului Vera Zasulici, moment din care organizația și-a accentuat caracterul conspirativ: dreptul membrilor de a cunoaște alți tovarăși de idei era limitat, toți fiind obligați să depună un jurământ al tăcerii, pe viață⁷⁹. Transformarea grupării ideologice într-una teroristă s-a făcut oficial în 1879, în cadrul unui congres secret, la care membrii, în majoritatea lor, au susținut necondiționat o politică sistematică de teroare ce avea ca scop dezorganizarea guvernului prin asasinarea membrilor săi de frunte, instalarea unui nou regim care să convoace o adunare constituantă în vederea pregătirii unei guvernări populare. Organizația și-a luat numele de „Narodnaia volia”, organizația militând pentru îndeplinirea voinței poporului de a forma un nou sistem politic⁸⁰.

Dacă organizația-mamă, „Zemlia i volia”, se concentra pe atacuri îndreptate împotriva unor înalți demnitari din poliție și din guvern, „Narodnaia volia” dorea acte și

⁷⁷ Hosking, *op.cit.*, p.246.

⁷⁸ Volkov, *op.cit.*, p.103.

⁷⁹ Hosking, *op.cit.*, p.252.

⁸⁰ *Idem.*

mai radicale. La 26 august 1879, comitetul executiv al organizației l-a condamnat la moarte pe Alexandru al II-lea, pentru crime împotriva poporului. În 1879 din nou s-a tras în împărat, pe când se plimba în Piața palatului, dar atentatorul, Aleksandr Soloviov, a ratat și el. Pentru că armele de foc nu se dovedeau utile, atentatorii au apelat la dinamită, pusă în fața suitei țarului, în Palatul de iarnă, provocând moartea a aproape șaptezeci de soldați din regimentul de gardă. Evident, în urma acestor încercări măsurile de represiune împotriva grupărilor revoluționare s-au înăsprit. În iarna 1878-1879 au fost arestate peste două mii de persoane, din ordinele ministrului de interne Miliutin, care nu au făcut decât să-i îndârjească și mai mult pe teroriști în atingerea scopului dorit⁸¹. Acest deziderat a fost atins la 1 martie 1881, la al optulea atentat, când țarul, în trăsură, alături de pază, trecea pe lângă palatul Mihailovski. Pe cheiul canalului Ekaterininski era așteptat de doi teroriști de la „Narodnaia volia”, Rîsakov și Grinevițki. De data aceasta atentatorii au manifestat o mai mare grijă pentru detalii. O primă bombă a fost aruncată de Rîsakov, care a lovit trăsura și a răsturnat-o. Împăratul a ieși din ea nevătămat. Gărzile l-au imobilizat pe primul atentator, dar cel de-al doilea, Grinevițki, a aruncat o altă bombă care l-a rănit mortal atât pe el, cât și pe împărat. Cu picioarele sfârtecate în urma exploziei, Alexandru al II-lea a mai trăit câteva minute, după ce fusese adus în prealabil la Palatul de iarnă.

Un val uriaș de represalii s-a îndreptat asupra atentatorilor. Toți cei implicați în acest act au fost arestați și apoi spânzurați. Mai mult, la nivelul societății civile, oripilate de aceste atentate și de starea de nesiguranță din Rusia, au început să apară societăți secrete – dintr-una dintre ele, „Sviașcionnaia drujina”, făcea parte, se spune, și compozitorul P.I. Ceaikovski – create de nobilii ruși pentru apărarea noului împărat și lupta cu terorismul⁸². În plus, față de dezideratele în virtutea cărora fusese înfăptuit atentatul, organizația teroristă a înregistrat un eșec considerabil. Nu a reușit, evident, nici răsturnarea guvernului, nici convocarea adunării constituante. O urmare mai neplăcută a atentatului soldat cu uciderea împăratului a fost poate venirea la tron a lui Alexandru al III-lea, un conservator tipic, care considera că Rusia încă nu era pregătită pentru reformele liberale pe care intenționa să le declanșeze tatăl lui. Modelul ideal de conducere avut în vedere era guvernarea plină de severitate, autocrată, a bunicului său, împăratul Nicolae I. Mai mult, a fost declanșată o politică negativă a acestuia, inclusiv declararea stării de necesitate în multe dintre provincii⁸³. În anii 1890, rămășițele organizației „Narodnaia volia” au dus la formarea Uniunii revoluționarilor socialiști, viitorul Partid socialist revoluționar, fără a obține mai multe rezultate decât predecesorii lor⁸⁴.

Cu toate măsurile de reformare a serviciilor secrete și a jandarmeriei, însărcinate cu monitorizarea elementelor anarhiste, seria atentatelor a continuat. În 1902 a fost ucis ministrul de interne D.S. Sipiaghin, chiar în sediul Comitetului de miniștri din palatul Mariinski. Și lanțul violențelor a continuat. Chiar pentru unele dintre fracțiunile politice

⁸¹ Volkov, *op.cit.*, p.104.

⁸² *Idem*, p.105.

⁸³ Lucru care însemna acte grosolane de încălcare a drepturilor cetățenilor: poliția și autoritățile locale puteau reține suspecți fără mandat, să efectueze percheziții când doreau, să impună exilul administrativ, să demită demnitari, să desființeze sau să suspende periodice, măsuri care, în unele provincii, au rămas în vigoare până în 1917 (cf. Hosking, *op.cit.*, p.252).

⁸⁴ Aripa teroristă a partidului (*boevoi otriad*) a reușit asasinarea, în 1902-1905, a miniștrilor de interne Sipiaghin și Pleve, a guvernatorului general al Moscovei, marele duce Serghei Alexandrovici, precum și a altor oficiali. Conform documentelor, în perioada 1905-1907, peste patru mii de persoane au fost rănite sau ucise de teroriștii din diversele fracțiuni (cf. Hosking, *op.cit.*, p.254).

nou-apărute, cum era cazul eserilor (S.R. – socialiști-revoluționari) – partid apărut în 1902 din ruinele organizației „Narodnaia volia” – teroarea era văzută ca o cale indispensabilă. Viktor Cernov, unul dintre ideologii de marcă ai eserilor, justifica modul de atac teroristo-anarhic într-un articol intitulat *Elementul terorist în programul nostru*:

Pentru partidul socialiștilor-revoluționari în ansamblu teroarea nu este un astfel de punct central din care să fi izvorât și spre care să se îndrepte... Partidul socialiștilor-revoluționari nu dorește nicicum să vadă în lupta teroristă un mijloc mistic, salvator, eliberator, un fel de panaceu... Însă pentru el este unul dintre cele mai energice și extreme mijloace de luptă cu birocrăția autocratică, o modalitate de stopare a bunului plac al guvernului, a dezorganizării mecanismului guvernamental, de agitare și impulsione a societății, de stârnire a entuziasmului și spiritului combativ în cadrul mediului revoluționar⁸⁵.

Interesant este faptul că acest partid se bucura în Rusia de o mare popularitate, din cauza programului său de socializare a pământului (transferul proprietății funciare în mâinile comunităților țărănești). Eserii aveau numeroase organizații în țară, fiind coordonați de un comitet central aflat la Geneva. Activitatea principală de propagare a ideilor era făcută prin intermediul manifestelor, proclamațiilor și al ziarelor (în anumite perioade editau până la o sută de ziare!) transportate din străinătate prin intermediul geamantanelor cu fund dublu⁸⁶. Ca și în cazul altor formațiuni revoluționare, și eserii aveau o organizație activă, autonomă și conspirativă, pentru a efectua afacerile „murdare”. În ceea ce privește randamentul ei, se poate aprecia că era destul de mare, dacă avem în vedere că, în intervalul ianuarie 1905 – decembrie 1907 efectuate în Rusia 233 de atentate, mai ales asupra funcționarilor de stat, în care și-au pierdut viața 162 de persoane, alții 42 fiind răniți.

În general tipul de revoluționar rus pe tot parcursul secolului nostru reprezintă doar indiciul cel mai clar al gradului în care societatea noastră intelectuală, progresistă, este ruptă de popor, a uitat necesitățile și cerințele lui adevărate, nu vrea nici măcar să știe de ele și, în loc să se ocupe într-adevăr de îmbunătățirea situației poporului, îi propune mijloace ce sunt în cel mai înalt grad în dezacord cu spiritul și cu modul lui firesc de viață, mijloace pe care el nu poate nicidecum să le accepte, chiar dacă le-ar înțelege. Revoluționarii noștri vorbesc altceva și despre altceva, și asta se întâmplă de un secol⁸⁷.

Nu întâmplător și literatura și pictura reflectă, în multe dintre operele din această perioadă, această prezență revoluționară. Cel mai mare succes l-au avut, în conștiința colectivă, nihilistii, al căror ecou s-au extins de-a lungul și de-a latul Europei. E vorba de romane și povestiri scrise de Turgheniev (*Părinți și copii*, personajul Bazarov), Dostoievski (*Demonii*), Lev Tolstoi, Vsevolod Garșin, poezii de Iakov Polonski, Semion Nadson, picturi de Repin, Vasili Vereșceaghin, Vladimir Maiakovski. Este interesant faptul că, din cultura rusă, imaginea revoluționarului nihilist a pătruns și în Occident, unde asasinarea împăratului și atacurile teroriste au fost pe larg prezentate de presa de acolo. Și literatura de acolo a găsit de cuviință să includă printre personajele sale impredictibile nihilști: Oscar Wilde a scris drama *Vera sau nihilistii* (1881), Sarah Bernhardt și Eleonora Duse au avut un mare succes în drama *Fedora*, din viața

⁸⁵ Apud I.A. Muraviova, *Vek moderna. Panorama stoličnoi žizni*, Sankt-Petersburg, 2001, p.144-145.

⁸⁶ Muraviova, *op.cit.*, p.145.

⁸⁷ Dostoievski, *Jurnal de scriitor*, II, p.288.

nihiliștilor, scrisă de Victorien Sardou. Revoluționarul rus mai apărea și în creația lui Emile Zola, Alphonse Daudet, Guy de Maupassant, Mark Twain, Arthur Conan Doyle⁸⁸. Aceasta pentru că se consideră, în general, că nihilismul, ca mișcare de idei emancipatoare, din anii '60 ai secolului al XIX-lea, este una specific rusească. Ideolog al ei este considerat Dmitri Pisarev. Nihilismul rusesc, cu patima sa a negației, a fost întâlnit și înainte, și după mișcarea susținută de Pisarev. Dostoievski spunea: „Toți suntem nihilști”. Într-adevăr, în epocă se întâlneau frecvent negări ale lui Dumnezeu, a spiritului, sufletului, normelor și valorilor importante. Elemente nihiliste pot fi identificate și la Lenin. Ca mișcare de idei individualistă, nihilismul era îndreptat împotriva individualității umane creatoare. De aceea erau ridiculizate arta, metafizica, valorile morale și, bineînțeles, religia. Omul pământesc trebuia să fie emancipat total, în mod asemănător, și oamenii muncii, care erau, după cum spuneau nihilștii, înrobiți de prejudecăți și superstiții, norme convenționale, idei înalte ș.a.m.d. Văzuți de unii într-o aură idealizatoare, de alții într-una mai crud-realistă, nihilștii din a doua jumătate a secolului al XIX-lea au fost, fără îndoială, figuri pitorești care au marcat mișcarea de idei a intelligenței ruse. Să vedem o descriere a lor foarte critică făcută de către baronul Nikolai Vranghel:

Bărbații, cu părul până la umeri, femeile tunse scurt, aproape rase pe cap, dar toți, fără deosebire de sex, la fel de dezvățați, murdari și nepieptănați. Asta din principiu. După ei, n-ai cum să te îngrijești, să fii curat, când sunt de făcut lucruri ce nu suportă amânare. Iar misiunea lor era să propovăduiască lumii noi adevăruri. Noi erau doar pentru ei, căci pentru restul omenirii (mă refer numai la popoarele civilizate) așa-zisele „noi adevăruri” erau vechi de când lumea. Unele erau niște banalități care doar în Rusia mai păreau periculoase; altele erau paradoxuri ce nu mai impresionau pe nimeni, de mult uitate. Acești profeți erau în genere ignoranți, dar foarte plini de ei. Tot ce spuneau trebuia întâmpinat cu aplauze. Pe cei care nu erau de aceeași părere cu ei îi considerau idioți și cretini și nu se sfiau să le-o spună în față. Nihilistul era caricatura „intelectualului”, un tip, de asemenea, recent constituit⁸⁹.

⁸⁸ Volkov, *op.cit.*, p.105, 106.

⁸⁹ Vranghel, *op.cit.*, 63.